

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาตำราจาชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนาปิณฑุ

๒๙๔๐๓๑๘๖

๓ ๔๙๕ ๓

พระครูวินัยธรศิลา

ณ เมรุวัดใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม

วันที่ ๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕

ชย ๓๓ ๐๑๘๖

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดชลบุรี

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาต่อรงราชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพ

พระครูวินัยธรศิลาปี

ณ เมรุวัดใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม
วันที่ ๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เลขหมู่หนังสือ ๒๕๔.๓๔

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๕๑

งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาวิฑูริยวงศ์วิไล

(ม.ร.ว. คดี สุกสัน ฌ อยุธา)

พิมพ์ครั้งที่ ๑,๐๐๐ เดิม พ.ศ. ๒๕๑๕

งานสถาปนากิจศพ พระครูวินัยธรศิลป์

เลขห้อง ๓๓

เลขหมู่ ๒๙๔.๓๑๘๖

๑ ๔๙๕๓

เลขทะเบียน น.มอด ๒๕๕๕

คำนำ

ในงานสถาปนากิจศพ **พระครูวินัยธรศิลป์ ฌ เมรุวัดใหญ่**
ตำบลแม่กลอง อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม กำหนดวันที่
๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ พระปลัดจีระ ปภสฺสโร ผู้
เป็นศิษย์ ได้มาติดต่อกกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ
ตำนานคณะสงฆ์ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้
กรมศิลปากรยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

หนังสือ **ตำนานคณะสงฆ์** นี้ เป็นหนังสือที่ว่าด้วยการ
ปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกที่พุทธศาสนาประดิษฐานอยู่ใน
ประเทศอินเดีย จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์คำนำไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งที่
๒ พ.ศ. ๒๔๖๖ ว่า

“หนังสือตำนานคณะสงฆ์เรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงขึ้น
ไว้แต่เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเรื่องตำนานพระสงฆ์สยามตั้งแต่
แต่เดิมมาจนถึงสมัยเมื่อแต่งหนังสือนี้ ตามที่ปรากฏประวัติกาลใน

หนังสือเก่าต่าง ๆ ที่ได้พบและความสนนินฐานของข้าพเจ้าเอง โดยอาศัยหลักฐานที่ได้พบปะหรือคิดเห็นโดยอัตโนมัติ หนังสือเรื่องนี้ได้เคยพิมพ์ครั้งแรกเมื่องานศพ ท่านเจ้าพระยาวิชิตรวงศวิกรม (ม.ร.ว. คดี สุกตน์ ณ ออยุธยา) คิดเวลาที่ล่วงมาจนบัดนี้ก็ถึง ๑๐ ปี^(๑) มีข้อความที่ข้าพเจ้าตรวจพบใหม่ หรือเห็นว่าของเดิมที่ได้เรียบเรียงไว้วิปลาสอยู่บ้าง ถึงเวลาที่ควรจะแก้ไขพิมพ์ใหม่อีกสักครั้ง ๑ ประจบเวลาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ทรงพระปรารภจะบำเพ็ญพระกุศลในงานศพรวิยายแสง จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็นของประทานแจกสักเรื่อง ๑ มีรับสั่งให้พระยาบุศยรัตติมาแจ้งความยังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้เลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุด ฯ ถวายสักเรื่อง ๑ ข้าพเจ้าเลือกเรื่องตำนานคณะสงฆ์ถวาย ก็ขอบพระอภัยาคัย จึงได้แก้ไขแล้วให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติพระครูวินัยธรศิลป์ ให้พิมพ์ไว้ต่อกำนำหน้า

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่ง

(๑) นับเวลาในขณะที่ทรงนิพนธ์คำนำเรื่องนี้ คือ พ.ศ. ๒๔๖๖

(๕)

เจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแก่ พระครูวินัยธรศีลป และได้ให้พิมพ์
หนังสือเผยแพร่วเป็นวิทยาทาน จึงเป็นกุศลตลอดนกาลให้ พระครู
วินัยธรศีลป ผู้มรณภาพ ประสพแต่อิฏฐะคุณเมตตผลในสัมปราย
ภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๕

พระครูวินัยธรศิลป์

ชาติ ๓ พฤษภาคม ๒๔๔๔

มรณภาพ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๓

ประวัติสังเขป

พระครูวินัยธรศิลป์ นามฉายา สุนทรโร นามสกุล สุวรรณโชติ เป็นบุตรนายเนา นางเบา สุวรรณโชติ เกิดเมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๔๔๔ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลู ที่บ้านท้องคั่งเหนือวัดใหญ่ ตำบลแม่กลอง (เดิมเป็นตำบลบ้านปรก) อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม มีพี่น้องรวมด้วยกัน ๓ คน คือ

๑. นางแก้ว ศีร์ช่วง (ถึงแก่กรรม)
๒. นายศร สุวรรณโชติ (..)
๓. พระครูวินัยธรศิลป์ สุวรรณโชติ

ชีวิตในเยาว์วัย

บิดา มารดาได้นำไปฝากให้เป็นศิษย์อยู่กับพระอธิการฐป
ธมฺมสโร วัดใหญ่ เพื่อศึกษาอักษรสมัย ได้ศึกษาเล่าเรียนทั้ง
หนังสือไทยและหนังสือขอม ตามแบบอย่างของการศึกษาในสมัย
นั้น จนมีความรู้พอสมควร

(๑๒)

บรรพชา

บรรพชาเมื่ออายุได้ ๑๕ ปี พระอธิการรูป ธรรมสโร วัดใหญ่ เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยอยู่ที่วัดใหญ่นี้ ๑ พรรษา และในปีเดียวกันนั้น พระอธิการรูปได้ถึงมรณภาพลง จึงได้ลาสิกขาจากสามเณรไปอยู่บ้านช่วยบิดามารดา ประกอบอาชีพอยู่ประมาณปีเศษ

อุปสมบท

อุปสมบทเมื่ออายุ ๒๑ ปี ณ พัทธสีมาวัดใหญ่ ตำบลแม่กลอง อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม วันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๔๖๔ พระครูวัดศกโกศล (ถม) วัดบางขันแตก เป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาสิทธิการ (ทอง) วัดเพชรสมุทร เมื่อครั้งยังเป็นพระครูมหาสิทธิการ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระปลัดเจิม จันทโชโต วัดใหญ่ เป็นพระอนุสาวนาจารย์

เมื่ออุปสมบทแล้วได้ศึกษาพระธรรมวินัยอยู่ที่วัดใหญ่ตลอด

มา

การศึกษาและหน้าที่

พ.ศ. ๒๔๖๔ สอบไล่ได้นักธรรมชั้นตรี

(๑๓)

พ.ศ. ๒๔๖๗ สอดไล่ได้นักธรรมชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นครูสอนปริยัติธรรม

การปกครอง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ พระปลัดเจิม จนฺทโชโต ได้มรณภาพ
ลง ทางราชการคณะสงฆ์จึงได้แต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดใหญ่
และได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสเมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๙๘

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระสมุห์ ฐานานุกรม
ของพระเทพวิสุทธิเมธี (เจีย ป. ๙) วัดพระเชตุพน ฯ พระนคร
เมื่อครั้งยังเป็นพระวิสุทธิสมโพธิ

พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้เลื่อนเป็นพระครูสังฆรักษ์

พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้เลื่อนเป็นพระครูวินัยธร

การสาธารณูปการ

พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้ปรับปรุงพื้นนอกชานกุฏิ และหอฉัน

ใหม่

(๑๔)

พ.ศ. ๒๕๐๓ สร้างเขื่อนคอนกรีตทางคัน ริมแม่น้ำแม่กลอง ตอนต่อจากที่ได้สร้างค้างไว้ในสมัยที่พระปลัดเจิมเป็นเจ้าของอาวาส ซึ่งมีความยาว ๑๘๐ เมตร และได้จัดสร้างฌาปนสถาน (เตาอบ) ขึ้นในวัด นับเป็นวัดแรกในจังหวัดสมุทรสงคราม

พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๘ สร้างเขื่อนคอนกรีตทางคันทิศตะวันออก ติดกับคลองแม่กลอง มีความยาว ๑๖๕ เมตร

วัดใหญ่ เป็นวัดซึ่งตั้งอยู่ในทำเลที่ต้องเผชิญกับภัยธรรมชาติอย่างหนัก คือได้แก่เรื่องตลิ่งถูกน้ำเซาะพังทั้งสองด้าน จึงปรากฏให้เห็นพื้นที่ ที่เหลืออยู่ในปัจจุบันนี้แคบลงไปอย่างมากมาย และการที่วัดทรงสภาพอยู่ได้ทุกวันนี้ โดยที่ไม่ต้องย้ายวัดไปหาที่อยู่ใหม่ ก็ต้องนับว่าเป็นความอุตสาหะพยายามของท่านพระครูวินัยธรศิลป์ ที่สามารถป้องกันรักษาผืนแผ่นดินที่ตั้งวัดเอาไว้ได้ นับว่าท่านเป็นพระเถระที่ทำความประโยชน์ให้กับวัดเป็นอย่างมากอุป
หนึ่ง

พระครูวินัยธรศิลป์ได้อาพาธด้วยโรคแผลในปอดอันเนื่องมาจากปอดชื้น ตามที่นายแพทย์ได้วินิจฉัย เมื่อคราวไปรับการตรวจรักษาที่โรงพยาบาลจังหวัดราชบุรี เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๑๓ หลังจากนั้นต่อมาคือเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๓ ตรงกับวัน

(๑๕)

ชั้น ๑๕ ค่า เดือน ๙ ในเวลาประมาณ ๑๖.๐๐ น. ได้เกิดมี
อาการไอขึ้นอย่างรุนแรงจนผิดปกติ ถึงกับอาเจียนออกมาเป็น
โลหิตอย่างมากจนสิ้นสติ และถึงแก่มรณภาพลงอย่างกะทันหัน
เมื่อเวลา ๑๖.๒๕ น. โดยมีทันที่จะได้รับการเยียวยารักษาได้ทัน
ท่วงที

รวมชนมายุได้ ๖๙ ปี กับ ๓ เดือน มีพรรษาได้ ๔๘
พรรษา ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดใหญ่ ๑๖ ปีเศษ.

คำปรารภ

ในงานฌาปนกิจศพ ท่านพระครูวินัยธรสีลปีย์ สุนทรโ
(สุวรรณโชติ) อดีตเจ้าอาวาสวัดใหญ่คร่ง^{๕๕} ข้าพเจ้าคิดว่า กว
จะมีหนังสือแจกเป็นอนุสรณ์ และธรรมเนียมการตามคตินิยม
แก่ท่านที่มาร่วมประชุมเพลิงศพ อย่างน้อยสักเรื่องหนึ่ง จึงได้
นำข้อคิด^{๕๖}ไปปรึกษาหารือกับท่านผู้รับ^{๕๗}ท่าน และเพื่อนสหายธรรมิก
ที่คุ้นเคยกัน ทุกท่านต่างเห็นพ้องและสนับสนุน ข้าพเจ้าคิดว่า
ควรที่จะเลือกพิมพ์หนังสือประเภทที่มีเนื้อหาสาระในเชิงประวัติอะไร
สักอย่างคงจะดี เมื่อได้พบกับ พระปลัดจีระ ปกสุสโร วัดราช
สิทธิาราม (วัดพลับ) ธนบุรี ได้แนะนำให้ข้าพเจ้าขอเรื่องจากกรม
ศิลปากรมาจัดพิมพ์ จึงได้ไปปรึกษากับ คุณสมชาย พุ่มสอาด
หัวหน้าแผนกอักษรศาสตร์ และวรรณคดี กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ในที่สุด ได้ตกลงพิมพ์ เรื่อง
ตำนานคณะสงฆ์ ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์
ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง
หนึ่ง กับอีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่อง จังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่ง
คุณสมชาย พุ่มสอาด รับจะกันคว้าเรียบเรียงใหม่ เป็นทำนอง

นำเที่ยว ข้าพเจ้าเห็นว่าเหมาะสมทั้ง ๒ เรื่อง จึงได้ขออนุญาตจัดพิมพ์ขึ้นในเล่มเดียวกัน

ข้าพเจ้าขอขอบคุณ คุณสมชาย พุ่มสอาด หัวหน้าแผนกอักษรศาสตร์และวรรณคดี กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร และเจ้าหน้าที่ทุกท่าน ที่ได้ให้ความร่วมมือด้วยดีไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

งานฉาบปกฉีกศพ ท่านพระครูวินัยธรศิลป์ สุนทรโร (สุวรรณโชติ) ในครั้ง^{๕๕} ซึ่งมีศิษยานุศิษย์ ญาติ มิตร และผู้คุ้นเคย เคารพนับถือในท่านพระครูวินัยธรศิลป์ ผู้ล่วงลับ ต่างให้ความร่วมมือในการจัดงานครั้ง^{๕๕}นี้ด้วยดี ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของทุกท่านที่ได้ให้ความเมตตา และศรัทธาช่วยเหลืองานคราว^{๕๕}นี้โดยทั่วกัน

อนึ่ง งานฉาบปกฉีกศพครั้ง^{๕๕}นี้ ถ้าหากท่านพบเห็นว่าการดำเนินงานเป็นไปด้วยความไม่เรียบร้อย อาทิ เช่น การต้อนรับบกพร่องไปด้วยประการใด ๆ ก็ดี ข้าพเจ้ายินดีน้อมรับข้อผิดพลาดเหล่านั้นทุกอย่าง และขออภัยต่อทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย เพราะข้าพเจ้าเป็นผู้ใหม่ไม่สันทักจัดเจนต่องานเพียงพอ

(๑๘)

ด้วยบุญกุศลที่ทุกท่านได้ร่วมกันบำเพ็ญในครั้ง^{๕๕} ของ
เป็นผลสำเร็จแก่ท่าน พระครูวินัยธรสีปี่ สุนทรโร (สุวรรณโชติ)
ผู้ล่วงลับไปแล้ว ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพนั้น ๆ เทอญ

พระอธิการสันติ มาलयมาน

วัดใหญ่

๕ ม.ก. ๑๕

คำไว้อาลัย

ในงานฌาปนกิจศพท่านพระครูวินัยธรศิลป์ ณ ศาลาบำเพ็ญกุศลวัดใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม มีพระอธิการสนิท เจ้าอาวาสวัดใหญ่ พร้อมด้วยบรรดาศิษยานุศิษย์ และท่านที่เคารพนับถือ ได้ร่วมกำลังร่วมใจ เพื่อจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย ทำให้ดวงวิญญาณของท่านพระครูวินัยธรศิลป์มีความสุขไปสู่สุคติกิจแท้

ในการบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ พระอธิการสนิท เจ้าอาวาสวัดใหญ่ได้มาขอร้องให้ข้าพเจ้าเป็นประธานครั้งนรวมด้วย เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบความประสงค์รู้สึกปลาบปลื้มใจ ยินดีรับรองโดยทันที เพราะท่านพระครูวินัยธรศิลป์กับข้าพเจ้า อดีตเป็นคนที่คุณเคยสนิทสนมกันมาก หรือจะเรียกว่าเพื่อนสหธรรมิกก็ได้ ท่านพระครูเป็นผู้มีนิสัยที่รักญาติพี่น้อง รักศิษย์และรักเพื่อน ปฏิบัติตนเป็นกันเองที่สุด จึงทำให้ท่านพระครูเป็นที่เคารพนับถือของสหธรรมิก และประชาชนทั่วไป เมื่อถึงคราวที่ต้องพลัดพรากจากกันอย่างไม่มีวันกลับเช่นนี้ บรรดาญาติสนิท และศิษย์ผู้อยู่เบื้องหลังมีความคิดถึงในคุณงามความดีของท่าน จึงได้ร่วมมือร่วมใจกันบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเพื่อให้ดวงวิญญาณของท่านมีความสุขสืบไป

(๒๑)

ในงานบำเพ็ญกุศลครั้ง^{นี้} คณะจัดงานบำเพ็ญกุศลรู้สึก
วิตกกังวล และเป็นห่วงใยในการปฏิสังขรณ์ท่านผู้มีเกียรติเป็นอัน
มาก เกรงว่าจะได้รับการปฏิสังขรณ์ไม่ทั่วถึง ตลอดจนการจัดงาน
อาจมีการขาดตกบกพร่องไปบ้าง หากมีสิ่งใดที่บกพร่องมีการ
ต้อนรับปฏิสังขรณ์เป็นต้น คณะศิษย์ขอประทานอภัยต่อท่านทั้ง^{นี้}
หลาย ณ โอกาส^{นี้}ด้วย

พระราชสมุทรมโหี

วัดเพชรสมุทร สมุทรสงคราม

๒๕ ธันวาคม ๒๕๑๔

คำไว้อาลัย

ด้วยท่านอธิการสนิท มาลัยมาน วัดใหญ่ อำเภอเมืองสมุทรสงคราม เจ้าอาวาสองค์ใหม่ แทนท่านพระครูวินัยธรศิลาปัสวรรณโชติ ซึ่งมรณะภาพ กรุณาแจ้งมาว่า จะทำการฌาปนกิจศพท่านเจ้าอาวาสเก่า ใครขอให้ข้าพเจ้าซึ่งเป็นศิษย์ผู้มรณะ ช่วยเขียนคำไว้อาลัยในหนังสือนี้ ข้าพเจ้ารับรับโดยทันที เพราะรู้สึกว่าคุณนอกจากได้บริจาคเงิน ๑,๐๐๐ บาท ช่วยในงานกุศลสนองคุณท่านอาจารย์ครั้นแล้ว ยังจะได้มีโอกาสสำแดงกตเวทิต่อท่านผู้มรณะภาพ ซึ่งเป็นกรรมวาจาจารย์ของข้าพเจ้าเป็นครั้งสุดท้าย ออกทาง ๑ ด้วย จึงเต็มใจที่จะเขียนคำไว้อาลัยด้วยความศรัทธา

ข้าพเจ้าเป็นชาวแม่กลองโดยกำเนิด มีรกรากบุ๋ยอยู่บ้านในคลองแม่กลอง ตรงข้ามการเปรียญวัดใหญ่ หม้ออรัทของข้าพเจ้ายังฝังอยู่โคนต้นมะขามใหญ่ ซึ่งติดกับบ้านคุณปู่คุณย่า ข้าพเจ้ายังมีญาติวงศ์พงศาวอยู่สมุทรสงครามอีกเป็นอันมาก ข้าพเจ้าจะสมิพี่น้องแม่กลองเสียอย่างไรได้ ข้าโบสถ์วัดใหญ่เป็นที่อุปสมบท บู่, พ่อ, แลตัวข้าพเจ้า ซึ่งเวลาข้าพเจ้าบวชมีปลัดเจิมท่านอธิการเก่าเป็นท่านอุปชฌาย์ ให้ข้าพเจ้าเป็นคนประเคิมเริ่มแรกที่ท่านเป็นอุปชฌาย์ กับมีคุณลุงนึม ไทยานนท์ ลุงของข้าพเจ้าเป็น

กรรมวาจารย์ มีพระพระครูวินัยธรศีลปองค์ที่มรณะภาพ^๕ เป็น
 อนุสาวนาจารย์ ซึ่งในการอุปสมบทของข้าพเจ้าในวันนั้นจำได้ว่า
 ได้มีเด็กชายสนั่น ยุทธสารประสิทธิ์ บุตรชายคนโตของข้าพเจ้าได้
 บรรพชาทางนาคเป็นสามเณรน้อย ๆ องค์ ๑ รวมอยู่ด้วย ซึ่ง
 ลูกคน^๕นี้แหละที่ได้เป็นกำลังของชาติในภายหลังคือเป็นรองผู้บังคับ
 กองพันไปรบเกาหลี แลภายหลังเป็นพันเอกพิเศษผู้บังคับการกรม
 ผสมอาสาสมัครจางอังกี ไปทำการรบในประเทศเวียดนาม แล
 ขณะนี้กำลังทำหน้าที่ปราบปรามโจรจีนอยู่ทางภาคใต้ระหว่างแหลม
 แคนมลายูกับไทย ทานโทษที่ข้าพเจ้านำเอาเรื่องส่วนตัวมากกล่าว
 เสียดยาว ทั้งนี้เพื่อประสงค์อย่างเดียวในอันที่จะสำแดงให้เห็น
 ว่าตัวข้าพเจ้า บรรพบุรุษของข้าพเจ้า แล้วผู้เป็นทายาทของ
 ข้าพเจ้ามีความเกี่ยวข้องกับวัดใหญ่ แลท่านอาจารย์พระครูวินัยธร-
 ศีลปองค์มาแต่ไหนหลังอย่างไร เพียงใด

อนึ่ง วัดใหญ่^๕นี้เป็นวัดใกล้บ้านเกิด ซึ่งเท่าที่ข้าพเจ้าเคย
 ตั้งคณก็เรียน ก.ข.น. โม ที่วัดนั้นมาแต่ยังเล็ก ๆ แลจำได้ว่ามีท่าน
 อธิการฟุ่ม ท่านอธิการรูป ท่านอธิการโต ท่านปลัดเจิม มาจน
 ถึงท่านพระครูวินัยธรศีลปองค์ อันเป็นกรรมวาจาจารย์ของข้าพเจ้า
 ข้าพเจ้าเคยเห็นวัดใหญ่มา ๘๐ ปีเข้า^๕บ้นแล้ว แต่ถ้าหากความ

จากลาถเคลื่อนก็ต้องขอประทาน อภัยโทษท่านผู้จำได้ดีกว่าข้าพเจ้า
 แลตั้งแต่ข้าพเจ้าเกิดมาก็เคยได้ยินท่านผู้เฒ่าผู้แก่เล่ากันต่อ ๆ มาว่า
 ที่เรียกว่าวัดใหญ่ก็เพราะมีแผ่นดินเขตของวัดกว้างใหญ่ไพศาล นัย
 ว่า ๆ ทิศตะวันออกแผ่ไปถึงคลองลัดจวน ทิศตะวันตกถึงศาลา
 พังธรรมปากคลองแม่กลอง จะเท็จจริงฉันใดขึ้นอยู่กับผู้เล่า แต่ที่
 ปากคลองลัดจวนเมื่อข้าพเจ้ายังเด็ก ๆ เคยเห็นเป็นที่ตั้งอำเภอเมือง
 แลจังหวัด ภายหลังเมื่อข้าพเจ้ามีอายุราว ๆ ๔-๕ ขวบ ย้าย
 จังหวัดมาตั้งอยู่ที่บ้านปรก (ตลาดเก่า) ครั้นแล้วย้ายอีกครั้งก็มาตั้ง
 อยู่ในบ่อมแทนที่ทหารเรือชายทะเล ซึ่งเป็นที่ตั้งโรงพยาบาลประ-
 จำจังหวัดอยู่ในขณะนั้น ที่สุดมาตั้งใกล้เคียงกับบริเวณวัดหลังบ้าน
 แปลว่าได้ย้ายที่ตั้งเมืองสมุทรสงครามมา ๔ ครั้ง แลบันทึกก็ได้
 สร้างศาลากลางแลศาลาด้วยวัตถุถาวร เฟโรคอนกรีตแล้ว จึงหวัง
 ว่าคงจะไม่มีโยกย้ายกันต่อไปอีก

วัดใหญ่ เป็นวัดที่มีแผ่นดินมาก แต่ในสมัยหลังถูกน้ำซัด
 พัดถล่มลงทางหน้าวัดหลังวัด แลที่ดินถูกเปลี่ยนสิทธิ์การครอบ
 ครอบไปเสียก็มาก จนมีที่ท้าวว่าวัดใหญ่จะไม่ใหญ่สมชื่อเสียแล้ว
 เพราะทางบ้านเกาะน้ำก่พัดขาด โบสถ์ก่หน้าเขาคิ่งพังทางค้ำ
 แม่น้ำพังจวนจะถึงโบสถ์ ค้ำคลองแม่กลองซึ่งเมื่อครั้งข้าพเจ้า

ยังเป็นเด็กซุกซนอยู่แถวหน้าวัดใหญ่ เล่นน้ำดำปักเดี่ยวจากบ้าน
 ก็แทบจะถึงฝั่งวัด เคียววันสี่คลองแม่กลองกว้างใหญ่กว่าเก่ามาก
 เพราะตลิ่งพังลงน้ำ สำหรับคลองแม่กลองพังทั้ง ๒ ฝั่ง ทั้งด้าน
 แม่ น้ำก็พังเช่นกัน ทำให้เป็นที่น้ำวิกตถึงวัดใหญ่เกรงว่าจะพังเสีย
 หมด แต่เดชะบารมีพระรัตนตรัยคุ้มครอง เกิดมีท่านอธิการ
 วัดใหญ่ที่เข้มแข็งในอันที่จะชะลอวัดใหญ่ให้ปราศจากอุทกภัย ท่าน
 อธิการที่ช่วยคนนั้นคือท่านพระครูวินัยธรศิลป์ ซึ่งพวกเราจะทำ
 การฉาบปูนกั้นศพท่านในวันนั้น ท่านเป็นกำลังสำคัญพยายามวิ่งเต้น
 ตัวเป็นเกลียว เหนื่อยยากที่สุด หาเงินแลกชักชวนพุทธมามกะชน
 ช่วยกันสร้างเขื่อนซีเมนต์อันเป็นวัดที่แข็งแรง คุ้งที่ท่านผู้อ่าน
 เห็นอยู่กับตาในวันนั้น ท่านได้ใช้เวลาเสาะแสวงหาทรัพย์สะสม
 แลเหนื่อยยากอยู่หลายปี จึงสำเร็จเป็นเขื่อนซีเมนต์ กั้นโบสถ์
 กันที่คันทวัดพังให้คงรูปอยู่ได้จนบัดนี้ ทั้งท่านยังได้สร้างสถาน
 ฉาบปูนกั้นของวัดขึ้นด้วย มิฉะนั้นวัดใหญ่ก็อาจจะเหลือแต่ชื่อ หรือ
 ถึงต้องทอดสะพานเดินข้ามน้ำภายในบริเวณวัดก็อาจเป็นได้ เพราะ
 คลื่นเกิดจากเรือสมัยนั้นมากกว่าสมัยก่อนมาก โบราณท่านกล่าวว่า
 คนทำยังความสำเร็จแก่งานมากกว่าคนพูดมาก แต่ทำน้อย หรือพูด
 มากกว่าทำ ท่านอาจารย์ศิลป์ปรภรรยาจารย์ของข้าพเจ้าท่านเป็น

นักทำ ไม่สู้จะเป็นนักพูดมากนัก การงานของวัดใหญ่ที่นับว่าสำคัญยิ่งจึงสำเร็จลงด้วยประการฉะนี้

ท่านผู้อ่านทั้งหลาย สัตว์พาหนะ เช่น ช้าง, ม้า, โคน, กระบือ, เวลาที่มันยังมีชีวิตอยู่มันก็แทนคุณเจ้าของ ด้วยการไถ, ลาก, เช่น ไถนา, ลากซุง, ให้เป็นอาทิ จนท่านเจ้าของนาหรือป่าไม้มีรายไต่ร่ำรวยถึงขั้นเศรษฐี มหาเศรษฐีไปตาม ๆ กัน ครั้นสัตว์เหล่านั้นล้มลงตายลง หาชีวิตไม่แล้ว ก็ยังไต่ทั้งเขี้ยว, งา, หนัง, กระดูก, ไว้ให้เจ้าของไต่ทำภาชนะใช้สอย หรือประดับความสวยงาม หรือขายได้เงินมาใช้สอย มันให้คุณทั้งอยู่แลทั้งเมื่อไม่มีชีวิตอยู่ แท้มนุษย์เรา ซึ่งถือว่าสูงศักดิ์กว่าสัตว์เหล่านั้นมาก เพราะรู้จักชั่วคิดห่าง ไม่ทำตัวเป็นคนรกโลก หมายความว่าทำตัวให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมเพื่อนมนุษย์แลประเทศชาติ ไม่ทำชื่อเสียงวงศ์สกุลให้ช้ำชอกเสียหายคือไม่ประพฤติชั่ว ทำแต่คุณงามความดี คนเช่นนี้เวลาอยู่ก็มีคนรักใคร่นับถือ เวลาตายก็มีคนคิดถึง บ่นถึง แลสรรเสริญ ไม่ต้องถูกเขาสาปแช่ง แต่คนที่ประพฤติชั่วเป็นผู้ร้ายปล้นสะดมลักขโมย หรือทำตัวให้สังคมมนุษย์เดือดร้อน เช่นประพฤติตนเป็นคนเกเรเกกมะเหรก มั่วเมาด้วยอบายมุข เวลาตายก็ไม่มีใครเขานึกเสียตาย ตรงกันข้าม บางคน

เขากลับตั้งใจด้วยซ้ำไป เพราะเขาพ้นความเดือดร้อน ตายไปแล้ว
ก็มีแต่คนสาปแช่ง ลูกหลานผู้สืบสกุลซึ่งไม่มีความผิดด้วยเลย แล
ไม่เคยร่วมมือกระทำความผิดด้วยเลย แต่ก็มีภรรยาพลอยรับบาป
เคราะห์กรรม ถูกสังกรรมรังเกียจ แม้แต่จะมีเงินไปส่งขอลูกสาวเขา
เพื่อแต่งงาน คนที่ที่เขาไม่บ้าเงินแต่อย่างเดียว เขาก็รังเกียจ
โดยรำพึงว่าเลือกมันไม่ดี อย่าให้มันเลย ภายหลังลูกหลานเราจะ
เดือดร้อนก็มี คงนี้เป็นอาทิ

ก็ท่านพระครูวินัยธรศิลปกรรมวาจาจารย์ของข้าพเจ้า ซึ่ง
อีกประเดี๋ยวเดียว ก็จะเหลือแต่กระดูกแลขี้เถ้าแล้ว ท่านเป็นผู้
เกิดดี ทำดี ก่อสารประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่วัดใหญ่ซึ่งเป็น
ปูชนียสถานของพวกเราไว้ให้ลูกหลานเรามีโอกาสได้สร้างบุญสร้าง
กุศล แลทั้งท่านได้โปรดเทศนาสั่งสอนให้คนชั่วให้กลับประพฤติ
ตนดี คนดีให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นเวลานานปีเช่นนั้น นับว่าท่านได้
มรณะภาพไปแล้วสังขาร ส่วนคุณงามความดีของท่านหาบ่เวลาบ
เลือนไปเสียไม่ トラบไตที่วัดใหญ่อยู่นั่งไม่พังลงน้ำ トラบไตที่
เราเห็นเชื่อนวักยังอยู่ トラบนั้นก็คงจะไม่มีผู้ใดลืมท่านพระครู
วินัยธรศิลปเป็นแน่

(๒๘)

ขออานิสงค์ที่ท่านได้กระทำไว้หลายประการ รวมทั้งบุญกุศลที่มีผู้ตั้งใจทำให้ในงานนี้ด้วย จึงเป็นพลวาระบัจจยัตถ์บันดาลให้วิญญาณของท่านไปสู่สุคติในสัมปรายภพเถิด

จากศิษย์ผู้กตัญญูกตเวทีของท่านผู้ ๑

พันโท หลวงยุทธสารประสิทธิ์

นายกสมาคมสหായสงคราม

บ้านเลขที่ ๕๐/๗ ถนนประชากรินทร์ ๑

นครหลวงกรุงเทพธนบุรี

สารบาญ

	หน้า
คํานํากรมศิลปากร	(๓)
ประวัติ	(๑๑)
คำปรารภ	(๑๗)
คำไว้อาลัย ของพระราชสมุทรมโถ	(๒๐)
คำไว้อาลัยของ พ.ท. หลวงยุทธสารประสิทธิ์	(๒๑)
ตำนานพระสงฆ์	๑
จังหวัดสมุทรสงคราม	๗๘

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรื่องตำนานสมณวงศ์มาประดิษฐานในสยามประเทศนี้ มี
ในหนังสือเก่าหลายเรื่อง คือ หนังสือชินกาลมาลินี^(๑) ของพระ-
โฑธิรังษี และหนังสือตำนานโยนก ของ พระยาประจักษ์จักรจักร
(เข้ม บุนนาค) เป็นต้น ข้าพเจ้า^(๒) ได้วินิจฉัยเรื่องนี้ไว้โดย
พิศดาร ในคำอธิบายหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ
เลขา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นแล้ว หนังสือ
ข้าพเจ้าจะกล่าวแต่เรื่องคณะสงฆ์และสมณศักดิ์ ตามที่ได้เคยพบ
ในหนังสือเก่า ประกอบกับความสันนิษฐานโดยอรรถโนมัตติ เห็น
เป็นยุติต่อไปดังนี้

(๑) กรมศิลปากรได้มอบให้ ศาสตราจารย์ ร.ค.ท. แสง มนวิฑูร เป็รียน แปล
ใหม่ ให้ชื่อว่า "ชินกาลมาลินีปกรณ์"

(๒) คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงนิพนธ์
เรื่องนี้

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม

การปกครองคณะสงฆ์^๕ เชื่อว่าได้มีมาแล้ว^๖ เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เพราะเมื่อมีผู้ศรัทธาอุปสมบทในพระพุทธศาสนามากขึ้น ก็จำเป็นต้องมีการปกครองสงฆ์^๗ อย่างเป็นระบบในพระพุทธรศาสนา^๘ มากขึ้น ก็จำเป็นต้องมีการปกครองสงฆ์^๙ อย่างเป็นระบบ^{๑๐} อย่างต่ำก็อย่างศิษย์อยู่ในสำนักอาจารย์ พระอริยสาวกซึ่งเป็นศิษย์^{๑๑} อาจารย์ของพระภิกษุสงฆ์^{๑๒} พวกใด ก็ได้ว่ากล่าวสงฆ์^{๑๓} พวกนั้น^{๑๔} เป็นทำนองคณะสงฆ์^{๑๕} พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะที่ปรากฏว่าเป็นอัครสาวกเบื้องขวา และเบื้องซ้ายนั้น บางทีจะเป็นด้วย^{๑๖} ทำนท^{๑๗} ๒ นิมิต^{๑๘} ศึกษามากกว่าพระอริยสาวกองค์อื่น ๆ ก็จะเป็นได้ แต่ความ^{๑๙} ช้อน^{๒๐} ไม่สำคัญแก่การคณะสงฆ์^{๒๑} ซึ่งจะแสดงในหนังสือเรื่อง^{๒๒} นี้ กล่าวไว้พอให้ผู้อ่านเข้าใจว่า การปกครองคณะสงฆ์^{๒๓} เป็นการมีมาแล้วแต่ครั้งพระพุทธกาล^{๒๔} เป็นแน่ เมื่อสมเด็จพระศาสนาจารย์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ที่ความปรากฏว่าพระกัสสป^{๒๕} เป็นประธาน ในการทำปฐมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์^{๒๖} ช้อน^{๒๗} ควรเข้าใจได้ว่า พระกัสสปได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกองค์แรกตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานมา เมื่อสิ้นพระกัสสปแล้ว ก็คงจะมีพระมหาเถรองค์อื่น ๆ ได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกต่อ ๆ กันมา ด้วย^{๒๘} ครั้นพระพุทธศาสนา^{๒๙} ยังเป็นแต่

ลัทธิศาสนาอันหนึ่ง ซึ่งคนบางจำพวกและพระเจ้าแผ่นดินบาง
พระองค์ทรงเลื่อมใส ยังไม่ได้เป็นศาสนาซึ่งเป็นประธานสำหรับ
ประเทศ อย่างเราเห็นอยู่ในสยามประเทศทุกวันนี้

ตามความที่ปรากฏมาในตำนานการตั้งศาสนา ไม่ว่า
ศาสนาใด ๆ เมื่อผู้ที่เป็นศาสดาล่วงไปแล้ว ต่อมามิช้าก็เร็ว ความ
แตกต่างคงเกิดขึ้นในหมู่สาวก และเหตุที่แตกต่างนั้น มักจะ
เกิดด้วยเรื่องแปลความในโอวาทของศาสดา คือศาสดาให้โอวาท
ข้อใดข้อหนึ่งไว้โดยย่อ ครั้นเมื่อศาสดาล่วงไปแล้ว มามีเหตุ-
การณ์เกิดขึ้น อันจะต้องแปลโอวาทข้อนั้นให้เข้าใจโดยพิสดาร
มีสาวกพวกหนึ่งแปลไปอย่าง ๑ สาวกอีกพวกหนึ่งแปลไปอีกอย่าง
หนึ่ง ใครเห็นด้วยข้างไหนก็ประพฤติตามข้างนั้น จึงเกิดแตกต่าง
ลัทธิกันขึ้น สาวกในพระพุทธศาสนาก็มิได้พ้นจากความแตกต่าง
กันเช่นกล่าวมานี้ ดังปรากฏในมูลเหตุที่ทำทุกขสังคายนา ณ เมือง
เวสาลี เมื่อสมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วง
แล้วเพียง ๑๐๐ ปี พระสงฆ์ก็เกิดถือลัทธิต่างกัน ข้าพเจ้าเข้าใจ
ว่า พระสงฆ์ในมัธยมประเทศจะเกิดเป็นต่างพวกต่างนิกายมาแต่
ครั้งนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๒๐๐ ปีเศษ พระ-
เจ้าอโศกษัตริย์ในโมริยะราชวงศ์ ได้ครองมครราชู ตั้งราชธานี

อยู่ ณ ปาตลีบุตรมหานคร มีพระเชษฐานุภาพมาก ได้ครอบครอง
 ราชอาณาจักรกว้างขวาง ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปฏิญาณ
 พระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาเป็นประธาน
 สำหรับประเทศเป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อพวกเดียรฉัตรเห็นพระ-
 ภิกษุสงฆ์ได้รับพระราชทานพระราชูปถัมภ์ของ พระเจ้าอโศกเป็นสุข
 สำราญ จึงปลอมตนเข้าบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เพื่อ
 แสวงหาลาภสักการ (คำที่พระโบราณจารย์เรียกว่าเดียรฉัตร ตรง
 นี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่จริงจะมีทั้งพระภิกษุที่ถือลัทธิอื่น และพวก
 นักบวชในลัทธิศาสนาอื่นด้วยกันทั้ง ๒ จำพวก ที่เข้าปลอมปน
 เป็นพวกพระภิกษุสงฆ์ซึ่งพระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใส) จึงเกิดรังเกียจ
 แยกตัวกันขึ้นในสงฆมณฑลอีกครั้ง ๑ พระเจ้าอโศกต้องใช้พระ-
 เชษฐานุภาพแห่ง พระราชามหากษัตริย์ กำจัดหมู่เดียรฉัตร ออกเสียจาก
 สงฆมณฑลที่อยู่ในพระราชอาณาเขตของพระเจ้าอโศก แล้วทรง
 อาราธนาพระโมคคัลลิตกิสเถระให้เป็นประธาน พร้อมด้วยพระภิกษุ
 สงฆ์ทำตติยสังคายนาที่เมืองปาตลีบุตร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ วาง
 ระเบียบธรรมวินัยให้รวมลงเป็นลัทธิอย่างเดียว สงฆมณฑลจึงได้
 ประดิษฐานเรียบร้อยสืบต่อตลอดกาลชั้นนั้น แต่ประเทศอินเดีย
 ไม่ได้อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศกทั้งหมด ข้าพเจ้าเข้าใจ

ว่าพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเหล่านี้ที่ถือลัทธิอื่น ที่ไม่นิยม
 ยอมประพฤติกามลัทธิของ สงฆมณฑลที่ พระเจ้าอโศก ทรงอุปการะ
 จะยังมีไม่หมดเชื่อในคราวทำตติยสังคายนานั้น แม้การที่พวก
 เดียรดีย์เข้าปดอมบวชก็น่าจะยังมีต่อมา จึงจำเป็นต้องอาศัยพระ-
 ราชานุภาพของพระเจ้าอโศกช่วยป้องกันสงฆมณฑลให้พ้นจากความ
 เสว้าหมองด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้วอยู่นี้เอง ๆ การปกครองคณะสงฆ์
 ในประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธาน จึงต้องอาศัยอำนาจ
 พระราชอาณาจักรอุดหนุนแทนเป็นเดิมมา

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีพระภิกษุสงฆ์บริษัท
 ออกมาประดิษฐานถึงนานาประเทศ ความจำเป็นต้องการพระ-
 ราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็น พุทธศาสนูปถัมภกใน ประเทศ
 นั้น ๆ เกือบทุกแห่งการปกครองคณะสงฆ์ยังมีมากขึ้น แม้ด้วยเหตุ
 ๒ ประการเป็นอย่างน้อย คือ ประการที่ ๑ ที่ชนบทรวมนิยม
 บ้านเมือง และอริยาศัยใจคอผู้คนในนานาประเทศซึ่งพระพุทธ
 ศาสนาไปประดิษฐานนั้น ย่อมติดกับในมัธยมประเทศ ที่พระพุทธ
 องค์ทรงประดิษฐานสงฆ์บริษัท ประการที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์ซึ่ง
 ไปจากประเทศอื่น ตั้งต้นแต่พระมหาเถระชาวมัธยมประเทศ เช่น
 พระมหินทรเถร ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในลังกา

ทวิปักษ์ พระโสมง์ พระอุตร ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐาน
 ในสยามประเทศนี้^{๕๕๕} หรือแม้ในชั้นหลังลงมา เมื่อชนชาว
 ประเทศไทย เขมร มอญ พม่า และลังกาทวีปนับถือพระพุทธ
 ศาสนามันคง มีพระสงฆ์บวชเกิดขึ้นในประเทศเหล่านี้ และ
 ไปมาติดกัน^{๕๕๕} คนที่เป็นชาวเมืองต่างประเทศกัน ถึงจะถือ
 ศาสนาเดียวกัน ความจริงก็เป็นชาวต่างชาติต่างภาษา มีความ
 นิยมและความคุ้นเคยขนบธรรมเนียมต่างกัน การปกครองสงฆ-
 มณฑลที่มาประดิษฐานตามนานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบ
 แผนประเพณีซึ่งนิยมกัน หรือเท่าที่อาจจะเป็นไปได้ในต่างประเทศ
 ที่พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น เชื่อได้ว่าเหมือนกันหมด
 ทั้งประเทศสยาม กัมพูช พม่า รามัญ และสิงหนทวีป การ
 ปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเนื่องด้วยราชการแผ่นดิน ตั้งแต่การวาง
 แบบแผนปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนจัดสงฆนายกให้มีสมณศักดิ์
 ให้การฝ่ายพระพุทธจักร และพระราชอาณาจักรเป็นไปโดยสะดวก
 ด้วยกัน พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานมั่นคงสืบมาในประเทศ
 นั้น ๆ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์กรุงสุโขทัย

สมณศักดิ์ในสยามประเทศที่ได้พบหลักฐานเป็นเก่าก่อนที่สุด มีในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จารึกไว้เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าที่พระนครสุโขทัย มีสังฆราช มีปู่ครู มีมหาเถระและมีเถระ สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งปู่ครูตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกกรองลงมาจากสังฆราช แต่มหาเถระและเถระที่กล่าวในศิลาจารึกนั้น เห็นจะเป็นแต่หมายความว่า พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุ และทรงคุณธรรมในทางพระศาสนาเป็นมหาเถระและเถระตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

เหตุใดจึงเรียกตำแหน่งสังฆนายกว่า สังฆราช ว่าปู่ครู ข้อนั้นเมื่อจะฟังสันนิษฐานได้ ด้วยศัพทพราหมณ์ซึ่งปรากฏว่ามีศเป็นพระราชาครู และพระครู (ในครั้งนั้นเห็นจะยังเรียกว่า ปู่ครูอย่างศิลาจารึก) ด้วยพราหมณ์เป็นผู้สั่งสอนแบบแผนประเพณีข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ตั้งแต่เมื่อครั้งขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนั้น เมื่อไทยได้มาปกครองสยามประเทศ ลงมาตั้งราชธานีที่พระนคร

สุโขทัย เชื่อได้ว่าคติพราหมณ์มีมั่นคงในที่นั้นมาแต่ก่อนแล้ว
เมื่อมีพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนามากขึ้น พระเจ้าแผ่นดิน
ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะ
ต้องยกย่องให้สงฆนายกมัยศกัถ์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงจะเอา
ยศพราหมณ์มาเทียบตั้งสงฆนายกเป็นสังฆราชแล บัญญัติโดยอันคับกัน
ตำแหน่งพระสังฆราชที่ไม่เรียกว่า พระราชครู จะเป็นเพราะเหตุที่
พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา ไม่ได้เป็นข้า
เฝ้าเข้ารับราชการเหมือนกับพราหมณ์ สงฆนายกมีหน้าที่แต่
บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆ์บริษัท จึงเรียกว่า สังฆราช
ทางที่จะเคารพเหตุที่เรียกสงฆนายกว่า พระสังฆราช และ บัญญัติ
ข้าพเจ้าคิดเห็นแต่ทางเดียวเท่านั้น

ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็น
จะมีพระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธปกครองพระราชอาณาจักร
ในครั้งนั้น หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมืองประเทศราช
โดยมาก แม้เมืองที่อยู่ไกลราชธานี ที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านาย
ในราชวงศ์ออกไปครองอย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่
เมือง ๑ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายกของสงฆ-
บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น ความที่กล่าวข้อนั้นมีเค้าเงื่อนปรากฏใน

ทำเนียบชั้นหลังยังเรียกเจ้าคณะเมืองว่า พระสังฆราชาอยู่หลาย
เมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฟังทรงเปลี่ยน
เป็นสังฆปาโมกข์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่
ส่วนตำแหน่งปุ่ครู^๕ เปลี่ยนเรียกเป็นพระครูแต่ในครั้งสุโขทัย คง
จะปรากฏต่อไปข้างหน้า เชื่อได้แน่ๆ ตำแหน่งพระครูเป็น
ตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่ มีเมืองละ
หลาย ๆ องค์ ถ้าเป็นเมืองน้อย สังฆปริณายกก็มีสมณศักดิ์เป็น
แต่เพียงปุ่ครู

ฝ่ายคติข้างลังกาเขาก็มีสมณศักดิ์เป็น ๒ ชั้น ชั้นสูงเรียก
มหาสวามี^๕ ชั้นรองลงมาเรียก สวามี มิได้เรียกว่า สังฆราช และ
ปุ่ครู อย่างในประเทศสยาม ข้าพเจ้าเข้าใจว่า สมณศักดิ์อย่าง
ลังกาก็ตรงกับในสยามประเทศในสมัยเดียวกันนั้น เพราะมีพยาน
ปรากฏในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชา (ติไทย) ซึ่งเป็นพระ-
ราชันต์คาของพระเจ้าขุนรามคำแหง ได้เสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย
ภายหลังพระเจ้าขุนรามคำแหงประมาณ ๗๐ ปีเศษ ว่าเมื่อ พ.ศ.
๑๙๐๔ ได้โปรดให้ราชบุรุษไปอาราธนา "พระมหาสวามีสังฆราช"
มาแต่ลังกาทวีป การที่ใช้ศัพท์มหาสวามีกับสังฆราชควบกันเช่นนี้
ทำให้เห็นได้ว่าเทียบ ๒ ตำแหน่งนั้น ตรงกับการปกครองคณะสงฆ์

ครึ่งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกได้ความ
เพียงเท่านั้น แต่มีในหนังสือพงศาวดารเหนืออีกแห่ง ๑ ว่าใน
ครึ่งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีนั้น จักรเยียบการปกครองคณะ
สงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่าย ๑ ฝ่ายซ้ายฝ่าย ๑ และมีราชทินนามสำหรับ
สังฆนายก ดังนี้

ฝ่ายขวา

พระสังฆราชา	อยู่วัดมหาธาตุ
พระครูธรรมไตรโลก	อยู่วัดเขาอินทรแก้ว
พระครูยาโขค	อยู่วัดอุททยานใหญ่
พระครูธรรมเสนา	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ

ฝ่ายซ้าย

พระครูธรรมราชา	อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว (ชื่อ ป่าแก้ว เห็นจะเดิมเข้าในชั้น กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี)
พระครูญาณไตรโลก	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ
พระครูญาณสิทธิ์	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ

ทำเนียบคณะสงฆ์ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเหนือตั้งนี้อาจจะเป็นการซึ่งจัดขึ้นในครั้งพระมหารัชมราชา (ลิไทย) ถ้าจริงดังนี้ เห็นได้ว่า ในชั้นหลังลงมา วิธีปกครองคณะสงฆ์ครั้งสุโขทัยแปลกกว่าเดิม ๒ อย่าง คือ แยกการปกครองออกเป็น ๒ คณะอย่าง ๑ เกิดประเพณีมีราชทินนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งสงฆ์นายคนอีกอย่าง ๑ ทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นต้นเค้าของลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีสืบมาในสยามประเทศจนตราบเท่าทุกวันนี้

ตามเค้าเงื่อนที่ได้พบในหนังสือพงศาวดารรามัญ และพงศาวดารไทยฝ่ายเหนือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า มูลเหตุที่แบ่งพระสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายครั้งกรุงสุโขทัยนั้น น่าจะเป็นด้วยเรื่องมีพระสงฆ์ต่างนิกายกันเกิดขึ้น คือ ในสยามประเทศนี้มีพระสงฆ์อยู่แล้วแต่เดิมพวก ๑ และมีพระสงฆ์ซึ่งออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาอุปสมบทแพร่หลายขึ้นอีกพวก ๑ จึงเกิดเป็น ๒ คณะ พวกพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น เห็นจะเป็นพวกอรัญวาสี ซึ่งนิยมอยู่ในที่สงัด ไม่พอใจที่จะเข้ามาอยู่ในบ้านเมืองอย่างพระสงฆ์นิกายเดิม จึงปรากฏในศิลาจารึกว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองพระนครสุโขทัย ทรงจัดให้พระมหาสวามีสังฆราชที่มาจากลังกา อยู่ ณ อรัญญิกประเทศ คืออัมพวนาราม วัดสวน

ม่ม่วงนอกพระนคร การแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะครั้งนั้น
 น่าจะเอาธุระในพระศาสนาตั้งเป็นหลัก จัดเป็นคณะคามวาสี หมาย
 ความว่า พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนคันถธุระ ซึ่งอยู่ตามอารามใน
 บ้านเมืองเป็นปกติคณะ ๑ คณะหนึ่งจะเป็นพระสงฆ์นิทายิมโดย
 มาก อีกพวก ๑ จัดเป็นคณะอรัญวาสี หมายความว่าพระสงฆ์ที่
 นิยมอยู่ตามป่าตามเขาอันเป็นที่สงัดเป็นปกติ คือ พระสงฆ์ซึ่งเล่า
 เรียนวิปัสสนาธุระคณะ ๑ พวกพระที่มาแต่ลังกา คงจะอยู่ในพวก
 อรัญวาสีนี้โดยมาก แต่จะเรียกหรือจะจกกันโดยสามัญว่า คณะ
 คามวาสี คณะอรัญวาสี ผู้เรียกผู้จกไม่เข้าใจซึ่มทราบได้ก็ จึง
 เรียกอย่างง่าย ๆ ว่า คณะฝ่ายขวา คณะฝ่ายซ้าย อนุโลมตามชื่อ
 ที่จัดหมวดกรรมในราชการ ความที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในข้อนี้ กล่าว
 โดยเห็น หลักฐาน ที่คณะสงฆ์เมื่อครั้งที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
 ยังเรียกคณะคามวาสีคณะ ๑ คณะอรัญวาสีคณะ ๑ ตลอดมา และ
 ที่พระญาณไตรโลก ซึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะรองฝ่ายซ้ายในทำเนียบ
 สุโขทัย ก็ยังเป็นตำแหน่งพระราชาคณะเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี
 ปรากฏอยู่ในทำเนียบครั้งกรุงเก่า

ส่วนข้อที่ พระเจ้าแผ่นดิน ทรงตั้งราชทินนาม พระราชทาน
 เป็นสมณศักดิ์นั้น ในหนังสือชั้นกรุงเก่าที่ข้าพเจ้าได้ตรวจพบ

เห็นประเพณี^{๕๕๕}ทุกประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธาน เข้าใจว่าลังกาจะเริ่ม^{๕๕๕}ประเพณี^{๕๕๕}ขึ้นก่อน เพราะเรื่องราวที่นามสมณศักดิ์ในสยาม ประเทศ^{๕๕๕}พม่ามีขึ้นในครั้งสุโขทัยตอนปลาย ในเวลานั้นกำลังนิยมแบบแผนและลัทธิสงฆ์อย่างลังกา น่าจะถ่ายแบบตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มาจากประเพณีในลังกาที่ไปด้วย

ประเพณีตั้งราชทินนามพระภิกษุสงฆ์ในลังกาที่ป ปรากฏแบบอย่างกล่าวไว้ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ อันควรนำมาสาธกไว้ในที่นี้ คือเมื่อปีมะแม จุลศักราช ๘๓๗ พ.ศ. ๒๑๐๘ (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา) พระเจ้ารามาธิบดี (พระองค์ที่เรียกในหนังสือราชาธิราชว่า พระเจ้าศรีสาทยวงค์ธรรมเจดีย์) กรุงหงสาวดี มีพระราชประสงค์จะรวมพระสงฆ์ในรามัญประเทศ ซึ่งแตกต่างลัทธิกันอยู่เป็นหลายพวกให้เป็นนิกายเดียวกัน จึงส่งพระเถระเมืองหงสาวดีออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา เมื่อพระเจ้ากวนเนกพาหุพระเจ้ากรุงลังกาทรงจัดการให้พระเถระมอญเหล่านั้น ได้บวชแปลงสมปรารถนาเสร็จแล้ว มีรับสั่งให้นิมนต์เข้าไปรับพระราชทานอาหาร บิณฑบาต ในพระราชวัง เมื่อทรงประเคนไทยธรรมเสร็จแล้ว มีรับสั่งแก่พระมหาเถระเหล่านั้นว่า การที่พระราชทานเครื่องไทยธรรมต่าง ๆ ถึงจะมาก

หมายเท่าใด ก็จะไม่ปรากฏพระเกียรติยศถาวรเท่าพระราชทานนาม
 บัญญัติ เพราะไทยธรรมทั้งหลายย่อมอาจจะกระจัดพลัดพรายหาย
 สูญไปได้ แต่ส่วนราชทินนามนั้นย่อมจะปรากฏถาวรอยู่จนตลอด
 อายุขัยของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย มีรับสั่งดังนี้แล้วจึงพระราชทาน
 นามแก่พระมอญที่ไปแปลง ๒๒ รูป คือตั้งพระโมกคัลลนะเถระ
 ให้มีนามว่า พระสิริสังฆโพธิสามิ พระมหาสีวลีเถระ ให้มีนามว่า
 พระติโลกคุรุสามิ เป็นต้น ความข้อนี้ทำให้เห็นได้ว่า ในลังกา
 เขาคงมีประเพณีตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มาก่อนนานแล้ว ใน
 หนังสือรามัญสมณวงศ์นั้น ยังมีเนื้อความอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อ
 พระเถระมอญทั้งหลายที่ไปแปลงกลับมาถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้า
 รามาธิบดี มีรับสั่ง จะให้บวชแปลง พระภิกษุในเมืองหงสาวดี ต่อไป
 ท่านพวกพระที่ไปแปลงมาจากลังกาถวายพระพรว่า เมื่อจะบวช
 แปลงนั้นพระสงฆ์ลังกาได้บังคับให้สึกเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน แล้ว
 จึงให้บวชและนับพรรษาใหม่จะเป็นอุปัชฌายะยังไม่ได้ พระเจ้า
 หงสาวดีจึงทรงสืบแสวงหาพระเถระที่จะเป็นพระอุปัชฌายะ ได้
 ทรงทราบว่ามีพระมหาเถระชื่อพระสุวรรณโสภณ (นำแปลว่า
 “ทองคำ” ถ้าเช่นนั้นเป็นไทย) ได้ไปแปลงมาจากลังกาแต่ก่อน
 นั้น อยู่ในเมืองหงสาวดีรูป ๑ จึงมีรับสั่งให้นิมนต์มาถาม พระ

สุวรรณโสภณถวายพระพรว่า ได้ออกไปแปลงในอุทกทุกเขปสีมา
มหาชาติสระที่เมืองชื่อว่า กลัมพู (เห็นจะเป็นที่เมืองโกลัมโบ) ใน
ลังกาทวีป พระมหาสังฆราชองค์เก่าชื่อว่า วันรัตนมหาเถระ
เป็นพระอุปัชฌายะพระวิชัยพาหุสังฆราชบัตัน แต่ยังเป็นพระราหุล
ภักตเถระ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทมาได้ ๒๖ พรรษา
พระเจ้าหงสาวดี จึงทรงตั้งพระสุวรรณโสภณ ให้เป็นพระกัลยาณัติส
มหาเถระ และให้เป็นพระอุปัชฌายะบวชแปลงพระภิกษุในเมือง
หงสาวดีต่อมา เนื้อความที่กล่าวมานี้ เป็นอันเห็นได้ว่า ประเพณี
ที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามในสมณศักดิ์ มีมาแล้วใน
ลังกาทวีปช้านาน แม้ในรามัญประเทศก็ไปเอาเยี่ยงอย่างมาแต่ลังกา
และยังได้พบในหนังสือตำนานโยนกอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้า
กือนาเป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ เมื่อราวจุลศักราช ๗๒๙ พ.ศ.
๑๘๑๐ (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครองกรุงศรี
อยุธยา) ทรงเลื่อมใสในพระมหาสุมนเถระชาวเมืองสุโขทัย พระ
เจ้ากือนาพระราชทานอุษยาก็เชกให้เป็นพระมหาสวามี (ตามแบบ
ลังกา) มีราชทินนามปรากฏว่า พระมหาสุมนบุพรัตนมหาสวามี
ดังนี้ จึงกล่าวว่าประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนาม
ในสมณศักดิ์มาแต่โบราณ ทุกประเทศที่เลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา
ต่างกล่าวมาแล้ว

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์กรุงศรีอยุธยา

เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การปกครองคณะสงฆ์และสมณศักดิ์ในกรุงศรีอยุธยาชั้นนั้นจะเป็นอย่างไร ยังไม่พบหลักฐาน แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชั้นแรกแบบแผนก็เห็นจะคล้าย ๆ กันกับสุโขทัย คือเป็นคณะคามวาสีคณะ ๑ คณะอรัญวาสีคณะ ๑ แต่เชื่อได้ว่าความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมาโดยลำดับ พระภิกษุสงฆ์ในกายเดิมคงจะมีน้อยลงทุกที มีเนื้อความปรากฏในหนังสือตำนานโยนกว่า เมื่อราวปีขาล จุลศักราช ๗๘๔ พ.ศ. ๑๘๖๕ (ตรงในสมัยเมื่อสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๑ ครองสมบัติ) มีพระภิกษุสงฆ์ทางประเทศนั้นหมู่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนิกายเดิม เป็นพระมหาเถระชาวเมืองเชียงใหม่ ๗ รูป ชื่อ พระธรรมกัมภีร์ ๑ พระเมธังกร ๑ พระญาณเมงกล ๑ พระศีลวงค์ ๑ พระสารีบุตร ๑ พระรัตนากร ๑ พระพุทธสาคร ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงศรีอยุธยา ๒ รูป ชื่อ พระพรหมมณี ๑ พระโสมเถระ ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงกัมพูชา ชื่อพระญาณสิทธิรูป ๑ กับภิกษุบริษัทเป็นอันมาก พวกนั้นออกไปเมืองลังกา ไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงหนิกาย ๗ อุทกุกเขปสีมา แม่น้ำกัลยาณิในสำนักพระวันรัตนมหาเถร เมื่อ ๗ วันเสาร์ ชั้น

สิบสองคำ เคียนแปด อุตฺราสาธม ปีมะโรง จุลศักราช ๗๘๖
 พ.ศ. ๑๘๖๗ แล้วศึกษาธรรมวินัยอยู่ในลังกาทวีปหลายปี เมื่อ
 กลับมาได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาด้วย ๒ รูป ชื่อพระมหา
 วิกรมพาหุรูป ๑ พระอุทฺตมปัญญารูป ๑ มาขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา ก่อน
 แล้วแยกย้ายกันไปเที่ยวตักทายลังกาขึ้นอีกนิกาย ๑ คึงนี้ พิศิเระระห์
 ความประกอบ กับทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า ที่ได้พบในชั้นหลัง
 ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระสงฆ์พวกที่ออกไปแปลงมาใหม่นี้ เห็นจะปฏิบัติ
 เครื่องครัดยิ่งขึ้นไปกว่าพระสงฆ์ในพื้นเมืองที่ได้แปลงเป็นนิกายลังกา
 วงศ์มาแต่ก่อน เมื่อกลับเข้ามาถึงประเทศเดิม ทำให้คนทั้งหลาย
 เกิดความเลื่อมใสศรัทธามาก แม้เหตุที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 เสด็จออกทรงผนวช ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเกี่ยวแก่พระสงฆ์นิกาย
 ที่ไปแปลงมาใหม่นี้ จุลศักราชไม่ห่างไกลกันนัก ว่าโดยย่อพระสงฆ์
 ไทยได้คุ้นเคยสนิทสนมกับพระสงฆ์ลังกา เมื่อแรกรับลัทธิพระสงฆ์
 ลังกาเข้ามาในครั้งกรุงสุโขทัย แล้วเห็นห่างเหินไปเสียคราว ๑
 มีพระสงฆ์ไทยพวกนี้ไปรับลัทธิลังกาเข้ามาใหม่อีก จึงเครื่องครัด
 แข็งแรงขึ้นอีกคราว ๑ พระสงฆ์นิกายที่เข้ามาใหม่นี้ พิศิเระระห์
 ตามหลักฐานที่ได้พบในพงศาวดารและในทำเนียบ ข้าพเจ้าเข้าใจ
 ว่าจะ เป็นพระสงฆ์ซึ่งเรียกว่า คณะป่าแก้ว ทำเนียบในกรุงชั้น

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดป่าแก้ว คือวัดคณะป่าแก้ว
 ดังเช่นที่เรียกในทำเนียบสุโขทัยว่า วัดไตรภูมิป่าแก้ว ซึ่งข้าพเจ้า
 เห็นว่าจะเรียกขานที่หลัง เดิมชื่อวัดไตรภูมิ ครั้นพวกคณะป่าแก้ว
 ไปตั้งจึงเรียกว่าวัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ความที่กล่าวข้อนั้นหลักฐาน
 ด้วยข้าพเจ้าได้พบหนังสือกรุงเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช เมือง
 พัทลุงหลายฉบับ ในบรรดาหนังสือที่มีบัญชีชื่อวัดเขียนชื่อคณะ
 ป่าแก้วไว้ท้ายชื่อวัดทุกฉบับ ดังเช่นวัดเขียนคณะป่าแก้ว วัด
 สะทังคณะป่าแก้ว เป็นต้น คำว่า ป่าแก้ว เป็นภาษาไทย แปลมา
 จากคำ วันรัตัน ภาษามคธเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ในหนังสือรามัญ
 สมณวงศ์เมื่อกล่าวถึงชื่อพระมหาเถระที่เป็นสังฆนายกในลังกา ก็
 เขียนว่า พระวันรัตันมหาเถระทุกแห่ง มิได้เขียนว่า วันรัตตะ
 เรื่องนามพระวันรัตัน ข้าพเจ้าจะอธิบายต่อไปข้างหน้า ในที่นี้
 จะลงเนื้อเห็นเป็นยุติแต่ว่า เมื่อพระสงฆ์ทางประเทศนี้ออกไป
 แปลงคราวหลัง จึงไปได้นามวันรัตันนี้เข้ามาแปลเป็นภาษาไทย
 ว่า คณะป่าแก้ว คณะสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่มีพวกนิกาย
 ป่าแก้วเข้ามาจึงเกิดเป็น ๓ คณะ คือ คณะเดิมคงตามแบบแผน
 ข้างสุโขทัย เรียกว่าคามวาสีคณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ จัดการ
 ปกครองพระสงฆ์คณะป่าแก้วแยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก เรียก

ว่าคณะคามวาสีฝ่ายขวา ทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า ซึ่งปรากฏ
มาถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ จึงปรากฏเป็น ๓ คณะ และเรียงลำดับ
กันชอบกลดังนี้คือ (๑) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย (๒) คณะอรัญ
วาสี และ (๓) คณะคามวาสีฝ่ายขวา เห็นได้โดยลำดับในทำเนียบ
ดังนี้ ว่าคณะคามวาสีฝ่ายขวาคงจะเป็นคณะตั้งขึ้นทีหลัง แต่ใน
หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งกรมหลวง
วงศาธิราชสนิททรงชำระเมื่อรัชกาลที่ ๔ ท่านจะได้ทรงพบหลักฐานอันใด
ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ท่านทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารฉบับนั้นว่า มูลเหตุที่จะแยกคณะสงฆ์เป็น ๒
คณะเกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราวปี
วอก จุลศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ว่าในครั้งนั้นพระเจ้า
หงสาวดีไชยสิงห์ หรือที่เรียกอีกพระนาม ๑ ว่านันทราชา เห็น
สมเด็จพระนเรศวรเข้มแข็งในการสงครามเกรงจะชักนำให้เมืองไทย
เป็นข้าศึกขึ้น จึงลวงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเมืองหงสาวดี
ให้พระยาเกียรติ พระยาพราหม เป็นไส้ศึกลงมารับเสด็จสมเด็จพระ
นเรศวรที่เมืองแครง และแต่งกองทัพมาซุ่มสกัดทางไว้ หวังจะ
ทำร้ายสมเด็จพระนเรศวรเวลายกขึ้นไปไม่ให้ทันรู้พระองค์ พระยา
เกียรติ พระยาพราหมเอาความลับมาแจ้งต่อพระมหาเดรคันน้อง

ผู้^๗เป็นอาจารย์ของตนที่เมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่องเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรจะเป็นอันตรายโดยหาความผิดมิได้ มีความ สงสาร จึงมาทูลความให้ทรงทราบ สมเด็จพระนเรศวรน้อยพระ- หฤทัยที่พระเจ้าหงสาวดีทำทูลจรีตึกร้าย จึงประกาศทำสงคราม กับกรุงหงสาวดีที่ในเมืองแครงนั้น แล้วทรงปรารภถึงพระมหา เถรคันฉ่อง และพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ โดยทรงพระราช คำริเห็นว่า ถ้าอยู่ต่อไปในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดี ก็จะไม่พ้นราชภัย จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่เสียในกรุงศรีอยุธยา พระมหาเถรคันฉ่องและพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ เห็นชอบตาม พระราชบริหารจึงอพยพญาติโยม และสมัครพรรคพวกตามเสด็จ สมเด็จพระนเรศวรเข้ามากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชา- ธิราชทรงระลึกถึงคุณูปการ ซึ่งพระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไข ให้พระราชโอรสพ้นภัยอันตราย จึงทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่อง ให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ครองวัดมหาธาตุ มีราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ ครั้นนั้นจึงแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะ เรียกว่า คณะเหนือ ให้ขึ้นในสมเด็จพระอริยวงศญาณ คณะ ๑ เรียกว่า คณะใต้ ให้ขึ้นในสมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระ- สังฆราชเติมคณะ ๑ ชั้นข้าพเจ้าได้กราบทูลหาหรือสมเด็จพระมหา

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีรับสั่งว่า ทรงพิจารณา
 เห็นเหตุหลายประการ ซึ่งทรงพระดำริว่า ความจริงจะไม่เป็น
 อย่างที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะพระมหาเถร
 กันจนน เป็นมอญนอกซึ่งพูดไทยไม่ได้ และไม่รู้จักขนบธรรม-
 เนียมไทย ถึงจะมีคุณูปการแก่สมเด็จพระนเรศวรสักเพียงไร ซึ่ง
 ว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช จะทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆ-
 ราช เป็นประธานแก่สงฆ์บริษัททั่วไป หรือแม้จะเป็นแต่เพียง
 เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ก็ยังบังคับบัญชาการไม่ได้ ไม่ต้องบวช
 กล่าวไปถึงว่าอาจจะเป็นเหตุฝ่าฝืนความนิยมของพระสงฆ์ไทยทั่วไป
 อนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยขนบธรรมเนียมฝ่ายพระราช อาณาจักรกรุง
 เก่า ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร การที่ต่งชาว
 ต่างประเทศเป็นขุนนาง ยกตัวอย่าง เช่น พระยาเกียรติ พระยา
 พราหม ซึ่งตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมาด้วยในคราวนั้นเอง ก็
 ให้เป็นแต่หัวหน้า ว่ากล่าวแต่พวกมอญที่ร่วมชาติและภาษาของตน
 ต่งแขกเป็นพระยาจุฬาก็ว่าแต่พวกแขก ต่งญี่ปุ่นเป็นออกญาเสนา
 พิมุข ก็ว่าแต่พวกญี่ปุ่น ต่งจีนเป็นที่ไซฎีก ก็ว่าแต่ส่วนพวก
 จีน ชาวต่างประเทศได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง มีแต่เจ้า
 พระยาวิชเยนทร์ ได้ว่าที่สมุหนายกคนเดียว เรื่องของเจ้าพระยา

วิชเยนทร์ก็ปรากฏชัดว่าได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทยช้านาน วิชา
และขนบธรรมเนียมไทยชัดเจน เป็นขุนนางตำแหน่งตำแหน่งขึ้นไป
โดยลำดับที่สุดจึงได้เป็นที่สมุหนายก ไม่ได้ตั้งแต่แรกเมื่อยังไม่รู้
ภาษาและขนบธรรมเนียม อีกประการ ๑ ทรงพระคำริเห็นชื่อนาม
สมเด็จพระอริยวงศญาณ^๕ พิจารณาโดยทางภาษา เห็นเป็นนาม
ใหม่ น่าจะฟังมีในชั้นหลังลงมา ไม่ได้ผ่านคตินสมเด็จพระมหา
ธรรมราชาธิราช ข้อที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช^๕ ทรงตั้ง
พระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระราชาคณะนั้น เชื่อได้ว่าเป็นความ
จริงเป็นแน่ แต่อย่างสูงก็เห็นจะเป็นเพียงเจ้าคณะมอญ อย่าง
พระสุเมธอาจารย์ ไม่กว่านั้น จะเป็นเพราะเหตุที่ปรากฏว่า โปรด
ให้ไปอยู่วัดพระมหาธาตุ ๆ เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จึง
พาให้เข้าใจไปว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช^๕ ทรงพระมหาเถร
คันฉ่องเป็นสมเด็จพระสังฆราช ว่าคณะเหนือ

ข้าพเจ้าเห็นว่า พระกระแสคำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงในเรื่องนี้ ประกอบด้วยหลัก
ฐานสมเหตุสมผล ความจริงเห็นจะเป็นเช่นทรงพระคำริ และยังเห็น
ต่อไปว่า ที่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าแบ่ง
คณะสงฆ์เป็นคณะเหนือและใต้เมื่อครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามา^๕

ดูท่าทีจะผิดอีก ด้วยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงเก่า แม่ในชั้นหลังทีเดียว
ยังเรียกคณะคามวาสี อรัญวาสี มิได้เรียกว่าคณะเหนือ คณะใต้
ที่มาจากเป็นคณะเหนือ คณะใต้ บางทีจะมีเค้ามูลมาแต่กรุงเก่า
แต่น่าจะมาเรียกกันในชั้นกรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์เอง
ด้วยเหตุผลคงจะอธิบายต่อไปข้างหน้า

ส่วนตำแหน่งสังฆนายกในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
ถ้าพิเคราะห์ตามเค้าเงื่อนในทำเนียบที่ยังปรากฏสืบต่อมา ข้าพเจ้า
เข้าใจว่า ผิดกับครั้งสุโขทัยที่มาจากเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำเป็น
พระครู ถัดขึ้นไปเป็นสังฆราช ๒ ชั้นนั้นคงตามแบบอย่างครั้งสุโขทัย
แต่คงเพิ่มชนออกชน ๑ ชั้นเป็นสมณศักดิ์สูงสุด เรียกว่า “สมเด็จพระ
พระสังฆราช”

คำและยศที่เรียกว่า “สมเด็จพระสังฆราช” เราเอามาจากเขมรเป็นแน่
หนังสือที่แต่งครั้งสุโขทัยไม่ได้พบใช้คำว่าสมเด็จพระสังฆราชในที่ใด ๆ เลย แม้
นำพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่ได้ขึ้นคำว่า “สมเด็จพระสังฆราช” ฟังมาใช้
ในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะอยู่ใกล้เมืองเขมรกว่า
สุโขทัย และตีได้เมืองเขมรกวาดก่อนผู้คนเข้ามาหลายคราว คง
จะได้แบบแผนประเพณีเขมรเข้ามาใช้ จึงเอาคำสมเด็จพระสังฆราชมาใช้ใน
สมณศักดิ์สังฆราชชั้นเป็นอย่างสูงสุด คำว่าสังฆราชชั้นเอง มา

ถึงชนกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ก็เข้าใจว่า มาแก้ไขใช้ออกไป
 เป็นอีกอย่าง ๑ เรียกว่า สังฆราชาคณะ หรือราชาคณะ เพราะ
 ตำแหน่งสังฆราชกรุงสุโขทัยเมืองหนึ่งมีแต่องค์เดียว เป็นสังฆ-
 ปรีนายกตลอดเขตราชธานี หรือตลอดเขตหัวเมืองใหญ่และเมือง
 ประเทศราช ครั้นถึงกรุงศรีอยุธยา เจ้าคณะหัวเมืองใหญ่ยังคง
 เป็นสังฆราชา เจ้าคณะเมืองน้อยก็ยังคงเป็นพระครูตามเดิม ส่วน
 สังฆปรีนายกยกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพิ่มอำนาจให้ว่ากล่าว
 ออกไปจนถึงหัวเมือง ยังมีพระครูที่อยู่ในราชธานี ซึ่งได้ว่ากล่าว
 ว่าคามากบ้าง น้อยบ้าง หรือเป็นหัวหน้าว่ากล่าวพระสงฆ์ต่างชาติ
 ต่างภาษา เช่นมอญและลาว เป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินมีพระราช
 ประสงค์จะยกตำแหน่งพระครูที่ว่าคณะในราชธานีให้สูงขึ้น เท่ากับ
 สังฆราชหัวเมือง จึงยกขึ้นเป็นสังฆราชาคณะ ที่เราเรียกว่าพระ
 ราชาคณะทุกวันนี้ ในชนกรุงเก่าจึงมีตำแหน่งสังฆนายกเป็น ๓ ชั้น
 คือสมเด็จพระสังฆราช พระสังฆราชาคณะและพระครูคองอธิบายมาน
 ส่วนราชทินนามนั้น นอกจากที่ปรากฏในทำเนียบครั้ง
 สุโขทัยคงกล่าวมาแล้ว ได้พบราชทินนามของสังฆนายกชั้นสูง
 ในหนังสือเก่ามีอยู่ ๒ นาม คือ พระพุทธโฆษาจารย์กับพระวันรัตน์
 นามพระพุทธโฆษาจารย์ ได้พบในหนังสือพงศาวดารเห็นว่าอยู่วัด

เขารั้งแร้ง เมืองสวรรค์โลก (องค์ที่ไปห้ามทัพพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ข้าพเจ้าจะไม่วินิจฉัยในที่นี้ แต่คงให้ปรากฏแต่ว่า นามพระพุทโธษาจารย์นี้เป็นนามที่มีมาในสยามประเทศเก่าแก่ชื่อนาม ๑) ยังพบในที่อื่นอีก ๒ แห่ง คือในหนังสือราโชวาทชาดก ว่าสมเด็จพระพุทโธษาจารย์อยู่วัดเดิม แต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๐๓๗ พ.ศ. ๒๒๑๘ อีกแห่ง ๑ พบในหนังสืออรรถธรรมปริศนา ว่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา มีราชปูจกแก่สมเด็จพระพุทโธษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ สมเด็จพระพุทโธษาจารย์องค์นี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นอาจารย์ของเจ้าฟ้าศรีสนอัย พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชาประกอบกันด้วย ส่วนนามพระวันรัตน์นี้ ปรากฏครั้งแรกในหนังสือพระราชพงศาวดาร ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ต่อมาในหนังสือพระราชพงศาวดาร เฉพาะฉบับพระราชหัตถเลขา ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตน์ในเรื่องตั้งพระมหาเถรคันฉ่อง ดังกล่าวมาแล้ว อีกแห่ง ๑ ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตน์ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ว่าเข้าไปถวายพระพรขอพระราชทานโทษข้าราชการ ซึ่งมีความผิดครั้งตามเสด็จไม่ทันทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี อีกแห่ง ๑

ปรากฏในหนังสือเรื่องเมืองไทย ที่มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ราชทูต
ฝรั่งเศสแต่ง ว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช^๕
พระวันรัตน์เป็นสมเด็จพระสังฆราช ที่มหาสงฆปริณายก

นามพระพุทโธชาจารย์ และพระวันรัตน์ ๒ นามนี้ ไทย
เราได้มาจากลังกาเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย เพราะนามพระพุทโธชา
จารย์ เชื่อได้ว่ามาแต่นามพระพุทโธชาจารย์ชาวเมืองพุททคยา
ในมัธยมประเทศ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญคันถธุระ ได้ออกไปเมือง
ลังกา ไปแปลหนังสืออรรถกถาจากภาษาสิงหฬ กลับเป็นภาษา
มคธ และได้แต่งหนังสือขึ้นไว้หลายกัมภีร์ คือ หนังสืออรรถกถา
ธรรมบท และหนังสือวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นนาม ซึ่งถือว่ามี
เกียรติคุณอย่างสูงสุดในทางคันถธุระ ส่วนนามพระวันรัตน์^๕
ปรากฏในหนังสือรามัญสมณวงศ์ ว่าเป็นราชทินนามสำหรับสังฆ-
ปริณายกในลังกาทวีปมาช้านานองค์ ๑ เหมือนกัน สมเด็จพระ
สังฆราชวัชรราชประดิษฐ์ท่านเคยอธิบายแก่ข้าพเจ้าครั้ง ๑ ว่า นาม
วันรัตน์^๕ แปลว่าผู้นั่งอยู่ในป่า เพราะนามแปลความดังนี้ ข้าพเจ้า
จึงเห็นว่าจะเป็นนามสำหรับสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสี เพราะจะหนี
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในชั้นต้นเมื่อยังแบ่งคณะสงฆ์เป็น
ฝ่ายคามวาสีคณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ นั้น น่าเข้าใจว่า เจ้าคณะ

ใหญ่ฝ่ายคามวาสีจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีเดิมจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระวันรัตน์ องค์ไหนเป็นผู้มีพรรษาอายุมาก องค์นั้นก็ได้รับสมเด็จ พระสังฆราช เพราะเช่นนี้จึงปรากฏนามสมเด็จพะพุทฺธโฆษาจารย์ บ้าง สมเด็จพะวันรัตน์บ้าง ในหนังสือพระราชพงศาวดารตั้งกล่าว มา ความสันนิษฐานข้อนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส ก็ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย ต่อเมื่อคณะบำเพ็ญ มีมากขึ้นในกรุงเก่าและหัวเมืองบ้กษไ้ช้หลัง ต้องแยกคณะ คามวาสีออกเป็น ๒ คณะ จึงเอาตำแหน่งพระวันรัตน์ไปเป็นเจ้า คณะใหญ่คามวาสีฝ่ายใต้ ตั้งนามเจ้าคณะอรัญวาสีขึ้นใหม่ว่า พระพุทฺธอาจารย์ (เห็นจะเทียบด้วยนามพระพุทฺธโฆษาจารย์ ฟัง เขียนเป็นพจนานุกรม เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง)

ข้อซึ่งสมเด็จพะมหาสมณเจ้าฯ ประทานกระแสพระดำริ ว่า นามสมเด็จพะอริยวงศญาณ พิเคราะห์ในทางภาษาเป็นนาม ใหม่ เห็นว่าจะฟังมีชนภายหลังนั้น ข้าพเจ้ามาใคร่ครวญดูตาม เรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารออกจะแลเห็นเค้าเงื่อนว่า นามสมเด็จ พะอริยวงศญาณจะมีขึ้นเมื่อใดจะกล่าวความสันนิษฐานลงไว้ในที่นี้ คือเมื่อพระกา จุลศักราช ๑๑๑๕ พ.ศ. ๒๒๕๖ ในแผ่นดินพระ

เจ้าบรมโกษฐ์ ครั้นนั้นในลังกาทวีปสิ้นสมณวงศ์ เหตุด้วย
 เสียเมืองแก่พวกมิชฌาทิฐี ครั้นพระเจ้ากิตติสิริราชสีห์ได้ครองราช
 สมบัติ ณ เมืองลังกา ตั้งราชธานีอยู่ ณ สิงห์ชั้นนคร (คือที่
 เรียกว่าเมืองแกนตีทุกวันนี้) มีพระราชประสงค์จะทรงตั้งสงฆ
 มณฑลให้กลับมีขึ้นในสิงหนทวีปอย่างเดิม จึงแต่งราชทูตให้เชิญ
 พระราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ทูลขอพระมหาเถระกับคณะ
 สงฆ์ออกไปให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงหน พระเจ้าบรมโกษฐ์
 โปรดให้อารามพระราชาคณะ ๒ องค์ คือ พระอุบาฬีองค์ ๑
 พระอริยมุนีองค์ ๑ กับพระสงฆ์อีก ๑๒ รูป ออกไปให้บรรพชา
 อุปสมบทตั้งสงฆมณฑลในสิงหนทวีป พระอุบาฬีกับพระอริยมุนี
 ออกไปอยู่เมืองลังกาได้ ๖ ปี ถึงปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๒๑ พ.ศ.
 ๒๓๐๒ ในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ ส่งพระราชาคณะออกไปอีก
 ๒ องค์ คือ พระวิสุทธาจารย์ ๑ พระวรญาณมุนี ๑ กับพระสงฆ์
 อีก ๓ รูป ไปเปลี่ยนพระสงฆ์ซึ่งไปคราวพระอุบาฬี พระสงฆ์
 ทั้ง ๒ พวกออกไปค้างอยู่ที่เมืองลังกา จนปีมะโรง จุลศักราช
 ๑๑๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓ พระอุบาฬีถึงมรณภาพเสียที่เมืองลังกา
 ได้กลับมากกรุงศรีอยุธยาแต่พระอริยมุนี พระวิสุทธาจารย์ พระวร
 ญาณมุนี พระอริยมุนีเป็นหัวหน้าสงฆ์หมื่น ซึ่งที่จริงมีความ

ชอบมากที่สุด เพราะได้อุทิศสาหะออกไปถึงต่างตำบลต่างแดนและ
ได้ไปประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ขึ้นเป็นประธาน ในสิงหนทวีป
พระอริยมุนีได้ออกไปอยู่ในลังกาถึง ๗ ปี คงจะได้ความรู้ในทาง
ภาษาและขนบธรรมเนียมข้างลังกาเข้ามามาก ประกอบด้วยความ
ชอบดังกล่าวมาแล้ว เป็นการสมควรแท้ที่จะได้รับพระราชทาน
เกียรติยศเป็นอย่างสูง พระรอยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทรงตั้งพระ
อริยมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่เพื่อจะให้คงนามตามที่
ปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทวีป จึงตั้งราชทินนามสมเด็จพระ
สังฆราชเป็นสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี อนุโลมก่อนาม
เดิมที่เรียกว่าพระอริยมุนี นามสมเด็จพระอริยวงศ์น่าจะมชินครั้ง
นี้เป็นปฐม จึงเลยเป็นแบบต่อมา ที่มากลายเป็นสมเด็จพระอริยวงศ
ญาณ เห็นจะมาแก่ในกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ทราบ
ว่าพึ่งก่อนามเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคุณาถน์ เมื่อตั้งพระพิมล
ธรรม (อู่) ในรัชกาลที่ ๔ นี้เอง ความสันนิษฐานเรื่องนาม
สมเด็จพระอริยวงศ์ ดังแสดงมานี้ แสดงโดยอัตโนมัติแท้ อาจจะไม่
ผิดได้ เมื่อท่านผู้ใดได้พบหลักฐานเป็นอย่างอื่นแน่นอน ก็จง
แก้ไขให้ถูกต้อง เทอญ

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า วิธีปกครองคณะสงฆ์และสมณศักดิ์จะ
 ดำเนินมาโดยลำดับดังกล่าวนั้น

ในหอพระสมุทพระวชิรญาณ มีหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์
 และคณะสงฆ์กรุงเก่าอยู่หลายฉบับ แต่เมื่อตรวจดู เห็นเป็น
 หนังสือฉบับเดียว ลอกคัดต่อ ๆ กันมา ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอา
 ฉบับ ๑ ซึ่งเป็นฉบับหลวง เห็นจะเขียนเมื่อในราวรัชกาลที่ ๑
 หรือรัชกาลที่ ๒ ครองกรุงรัตนโกสินทร์ มาพิมพ์ไว้ต่อไป.

ตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงนอกกรุง ๕ ครองกรุงเก่า

สมเด็จพระอริยวงศาส์มราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุ
 เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีฐานานุกรม ๑๐ รูป คือ พระ
 ครุสถาปลักขวา ๑ พระครูเจียงปลัดซ้าย ๑ พระครูวินัยธร ๑
 พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี กุสุวคชา ๑
 พระครูศรีสุนทรากษรวิจิตร กุสุวคซ้าย ๑ พระครูเมธังกร ๑
 พระครูรวงศา ๑ พระครูสมห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๐
 รูป และมีพระราชาคณะเป็นคณะอื่น ใน

พระพิมพ์ธรรม อยู่วัดรามาวาส เป็นคณะรอง ๑

พระเทพกวี	อยู่วัดพระราม	๑
พระพรหมมุนี	อยู่วัดราชประดิษฐาน	๑
พระราชมุนี	อยู่วัดกุหาทอง	๑
พระปรากฏกรม	อยู่วัดหน้าพระเมรุ	๑
พระราชกวี	อยู่วัดวรโพธิ์	๑
พระศรีสมโพธิ์	อยู่วัดจันทน์	๑
พระพากลเถร	อยู่วัดศรีอโยธยา	๑
พระญาณเสถียร	อยู่วัดสังฆปัต	๑
พระอภัยสรณ	อยู่วัดบำเพ็ญ	๑
พระอภัยสารท	อยู่วัดป่าใน	๑
พระอนรรท	อยู่วัดท่าทราย	๑
พระโชติบาล	อยู่วัดรากแค	๑
พระศรีสังญาณมุนี	อยู่วัดพญาแมน	๑
พระธรรมนิโรธ	อยู่วัดกระษัตรา	๑
พระญาณรักขิต	อยู่วัดสังกะทา	๑
พระไตรสรณะธัช	อยู่วัดจอมปลู	๑
อนึ่ง คณะหัวเมืองฝ่ายเหนือ	ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย	

	พระครูหมางคดเทพมุนีศรี	
เมืองปรั้นตะปะ	} รัตนไพรวันปรั้นตะปะประเทศ เจ้าคณะ	๑
ประเทศ		พระครูมงคลวิจารณ์เจ้าวง
	พระครูพทธบาท รักษาพระพทธบาท	๑
เมืองลพบุรี	พระครูบุญญามหาศีลสุนทรที่สังฆราชา	๑
ตำบลปากโมกข์	พระครูพุทธไสยาสน์รัทธิตญาณมหามุนี	๑
เมืองวิเศษไชยชาญ	พระครูราชกวีเมธังกร	๑
เมืองนนทบุรี	พระครูนนติริมหาบุญญา	๑
เมืองธนบุรี	พระครูชนะราชมุนี	๑
เมืองพรหมบุรี	พระครูพรหมนกรบวรมุนี	๑
เมืองอินทบุรี	พระครูอินทชาติวราญาณ	๑
เมืองสรรคบุรี	พระครูสันดานราชมุนี	๑
เมืองสิงห์บุรี	พระครูสิงห์บุรีพุทธไสยาสน์	๑
เมืองชัยนาท	พระครูอินทโมลีศรีบรมธาตุ	๑
ตำบลธรรมามูล	พระครูชาติสิทธิโถม	๑
เมืองอุทัยธานี	พระครูอนุโลมมุนี	๑
เมืองมโนรมย์	พระครูมโนรมย์มุนี	๑
เมืองนครสวรรค์	พระครูญาณบวร	๑

๓

เมืองพิษณุโลก	พระสังฆราชา		
เมืองชุมพรตำแดง	พระครูศิริมานนท์	๑	} ^๕ ชนคณะ } พิษณุโลก } ๔
เมืองชุมแสงสงคราม	พระครูอรุณมุนี	๑	
เมืองนครไทย	พระครูธรรมเสนา	๑	
เมืองสุโขทัย	พระสังฆราชา		๑
เมืองสวรรคบุรี	พระครูสวรรคมนตรี	ที่สังฆราชา	๑
เมืองนครราชสีมา	พระครูวิบูลย์กิจวิจิตรมุนี	ที่สังฆราชา	๑

เมืองใหม่พระครู

เมืองสามโคก	๑	เมืองเพชรบูรณ์	๑
เมืองนครชุม	๑	เมืองพิชิตร์	๑
เมืองบัวชุม	๑	เมืองหล่ม	๑
เมืองกำแพง	๑	เมืองชาตระการ	๑
เมืองไชยบาดาล	๑	เมืองสวรรคโลก	๑
เมืองสระบุรี	๑	เมืองพิไชย	๑
เมืองท่าโรง	๑	เมืองบางโพธิ์	๑
เมืองนางรอง	๑	เมืองทุ่งยั้ง	๑
เมืองพิมาย	๑	เมืองลับแล	๑

เมืองซีเทพ	๑	เมืองกำแพงเพชร	๑
เมืองตาก	๑	เมืองเชียงใหม่	๑
เมืองเชียงใหม่	๑	เมืองเถิน	๑
เมืองจอมทอง	๑	เมืองหวด	๑

พระพุทธานุชาจารย์ อยู่วัดโบสถ์ราชเคษะ เป็นเจ้าคณะกลาง ฝ่ายอรัญวาสี ได้บังคับบัญชาพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา อนึ่ง ถ้า มีที่เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนครก็ต้องไปโดยเสด็จ มี พระราชาคณะเป็นคณะชั้นใน

พระญาณไตรโลก	อยู่วัดโรงธรรม	เป็นคณะรอง
		ฝ่ายอรัญวาสี ๑
พระอุบาฬี	อยู่วัดกุฎี	๑
พระญาณโพธิ์	อยู่วัดเจ้ามอญ	๑
พระธรรมโกษา	อยู่วัดประคู้	๑
พระเทพมุนี	อยู่วัดกุฎีขาว	๑
พระเทพโมลี	อยู่วัดสมณโกฏ	๑
พระธรรมกิตติ	อยู่วัดมเหยงคณ์	๑

อนึ่ง พระครูฝ่ายสมณะวิปัสสนา และพระครูเจ้าคณะ รามัญ พระครูเจ้าคณะลาวท่งปวงก๊ก ชนคณะอรัญวาสี อีก

พระสงฆ์ซึ่งเป็นฝ่ายสมณะวิปัสสนาอันอยู่ในกรุง และแขวงจังหวัด
หัวเมืองปากใต้ ฝ่ายเหนือก็ดี และอยู่ในป่าในคอนกษัตริย์คณะ
อรัญวาสีหมด แต่พระครูตำแหน่งหัวเมืองมิได้ขึ้นคณะอรัญวาสี

พระวันรัตน์ อยู่วัดป่าแก้ว^(๑) เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่าย
ขวา มีฐานานุกรม ๑๑ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร
๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูพรหมสร กุสวตขวา ๑ พระครู
อมรสถ์ กุสวตชัย ๑ พระครูธรรมกุต ๑ พระครูพุทธบาล ๑
พระครูญาณกิจ ๑ พระครูสังฆรักษ์ชิต ๑ พระครูสมห์ ๑ พระครู
ใบฎีกา ๑ เป็น ๑๑ รูป และมีพระราชคณะเป็นคณะชั้น ใน

พระธรรมโคตม	อยู่วัดธรรมิกราช	เป็นคณะรอง ๑
พระธรรมไตรโลก	อยู่วัดสุทธาสวรรค์	๑
พระธรรมเจดีย์	อยู่วัดสวนหลวงสบสวรรค์	๑
พระโพธิวงศ์	อยู่วัดสวนหลวงคางควา	๑
พระธรรมวิโรจน์	อยู่วัดโพธาราม	๑
พระนารท	อยู่วัดคสิต	๑
พระพุทธโฆษา	อยู่วัดพุทธไสยวรรย์	๑
พระวิเชียรเดร	อยู่วัดไชยวัฒนาราม	๑

(๑) วัดนี้เรียกอีกนามหนึ่งว่า วัดใหญ่ไชยมงคล

พระธรรมสารเถร	อยู่วัดปราสาท	๑
พระญาณเสมโพธิ	อยู่วัดป่าตอง	๑
พระอริยโคคม	อยู่วัดแก้วฟ้า	๑
พระอริยวงศมนี	อยู่วัดวรเชษฐ	๑
พระอริยมุนี	อยู่วัดราชพร	๑
พระนิกรม	อยู่วัดวังไชย	๑
พระนิโครธญาณ	อยู่วัดลอคช่อง	๑
พระญาณรังษี	อยู่วัดสัตตศิขณ	๑
พระอริยธัช	อยู่วัดจรงกรม	๑

อนึ่ง คณะหัวเมืองปากใต้ ก็ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายขวา ใน

เมืองสมุทรปราการ	พระครูญาณกิตติราชมนี	๑
เมืองชลบุรี	พระครูชลธารามหามุนี	๑
เมืองสาครบุรี	พระครูธรรมเสนามหามุนี	๑
เมืองสมุทรสงคราม	พระครูมหาสิทธิการญาณรัทษิต- วิจิตรมนี	๑
	พระครูสมุทรพิไชยอภัยมนี	๑

	พระครูสุวรรณเมณี ที่สังฆราชา	๑	}	๕	๑
	พระครูบวรสถานคีรี	๑			
เมืองเพชรบุรี	พระครูญาณเพชรรัตน์	๑			
	พระครูศีลสังวร	๑			
	พระครูสชาติเมธา	๑			
	พระครุรามัญญาธิบดี	๑	}	๒	๑
เมืองกาญจนบุรี	พระครูอินทมนี	๑			
	พระครูสุวรรณรังษีเมณี	๑	}	๕	๑
เมืองบางมุง	พระครูพิบูลย์เกียรติ ที่สังฆราชา	๑			
	พระครูธรรมเสนา	๑			
เมืองราชบุรี	พระครูมงคลวิจารณ์	๑			
	พระครูอินทเชมา	๑			
	พระครูอภัยมงคล	๑			
เมืองระยอง	พระครูสุธรรมธีรราชฆมนี	๑			
เมืองกราค	พระครูสุธรรมจินตคามมนี	๑			
เมืองศรีสวัสดิ์	พระครูพิชัยคีรีศรีสวัสดิ์ราชมนี	๑			
เมืองไทรโยค	พระครูอภัยคีรีศรีสังฆคณาจารย์				
	ญาณเมณี	๑			
เมืองแกลง	พระครูธรรมรังษีมหากวี	๑			

เมืองนครนายก	พระครูอภัยนายกมหาราชมุนี	๑	
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูญาณรังษีมุนีวงศ์	๑	
เมืองปราจีนบุรี	พระครูสิทธิธรรมรักษ์ญาณมุนี	๑	
เมืองจันทบุรี	พระครูสังฆราชา	๑	
เมืองนครศรีธรรมราช	พระครูกาแก้ว	๑	
	พระครูการาม	๑	
	พระครูกาชาติ	๑	
	พระครูกาเต็ม	๑	
เมืองถลาง	พระครูวิเชียรญาณมุนี	๑) ๒ ๑
	พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ญาณมุนี	๑	
เมืองตะกั่วป่า	พระครูอุดมปัญญา	๑	
เมืองตะกั่วทุ่ง	พระครูโฆษาวิสุทธิ	๑	
เมืองไชยา	พระครูกาแก้ว	๑) ๒ ๑
	พระครูการาม	๑	
เมืองประสงค์	พระครูอินทโมลี	๑) ๒ ชุน
เมืองหลังสวน	พระครูอุดมปัญญาปรีชา- วิสุทธิมุนี	๑	

	พระครูกาแก้ว	๑	}	๖	๑
	พระครูการาม	๑			
เมืองพัทลุง	พระครูกาชาติ	๑			
	พระครูกาเต็ม	๑			
	พระครูธรรมโฆษ	๑			
	พระครูธรรมจักร	๑			
เมืองนครไชยศรี	พระครูธรรมบัญญัติ	๑			

เมืองไม่มีพระครู

เมืองสุพรรณบุรี	๑	เมืองสิงขร	๑
เมืองประแส	๑	เมืองกัมพูชาธิบดี	๑
เมืองฉะอำ	๑	เมืองจามปะ	๑
เมืองกุย	๑	เมืองโขง	๑
เมืองปราณ	๑	เมืองป่ากง	๑
เมืองปทิว	๑	เมืองภูซัน	๑
เมืองบางสน	๑	เมืองกระ	๑
เมืองฉวี	๑	เมืองมะริค	๑
เมืองสงขลา	๑	เมืองพนม	๑
เมืองอุทุมพร	๑	เมืองตะนาวศรี	๑

รวมจำนวนในทำเนียบกรุงเก่า
 คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

เจ้าคณะใหญ่		๑
พระราชาคณะในกรุง		๑๗
พระครูหัวเมือง	๒๔ รูป	๒๒ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู		๒๖ เมือง

คณะอรัญวาสี

เจ้าคณะใหญ่		๑
พระราชาคณะ		๗

คณะคามวาสีฝ่ายขวา

เจ้าคณะใหญ่		๑
พระราชาคณะในกรุง		๑๗
พระครูหัวเมือง	๕๖ รูป	๒๖ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู		๒๐ เมือง

ทำเนียบสมณศักดิ์และคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าฉบับหลวง ที่พิมพ์ไว้ในสมณดลนรินทร์ พิศุทธศาสตร์ น่าจะไม่ใช่ตัวทำเนียบเดิม เห็นจะจดไว้ตามคำให้การของพระภิกษุสงฆ์และข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้รับแบบแผนกรุงเก่า ในเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรวบรวมตำราราชประเพณี เมื่อแรก

ประจักษ์ฐานกรุงรัตนโกสินทร์^๕ บางทีผู้ซึ่งเจงนนั้นจะหลายคน
และอาจจะมืหนังสือซึ่งได้จดไว้แต่ก่อนนั้นบ้าง มีเหตุหลายอย่าง
ซึ่งทำให้คิดเห็นดังกล่าวมานี้ คือ

ข้อ ๑ ราชทินนามสำหรับสังฆนายกตั้งแต่สมเด็จพระสังฆ-
ราชลงมาในหนังสือแจกแต่ต้นนามตามที่จดไว้หรือจำได้ย่อ ๆ ไม่
เต็มสร้อยอย่างทำเนียบ ที่จริงสร้อยนามสังฆนายกมีมาแล้วแต่ครั้ง
กรุงเก่าเป็นแน่ ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือเก่าเรื่องอื่นมีนามพระ-
ราชาคณะจดสร้อยไว้เต็มบริบูรณ์ถึง ๒ เรื่อง คือ ในหนังสือ
ราไชวาทชาดก ครึ่งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงนาม
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัคเคิม ผู้แต่งหนังสือเรื่องนั้นถวายเป็นว่า

“สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณคัมภีร์ศีลวิสุทธิ สุปิ-
พิธิพิบูลย์ อคฺลยพิมล พหฺลผลสัมฤทธิ์ วิจิตรคุณาราริก
สิกขคณุศกคัมภีร์ สัมมวาที อวิญฺวาสี อธิการบตีโบราณาาราม”
ดังนี้แห่ง ๑

พบในหนังสือเก่าที่วัดเขียนเมืองพัทลุง เป็นหนังสือเขียน
เมื่อต้นแผ่นดินพระเจ้าเสือ ว่าด้วยพระราชทานที่กลับไปนา ใน
หนังสือนี้มีนามพระราชาคณะเต็มสร้อยถึง ๗ องค์ คือ

๑. พระพิมลธรรม อนันตญาณมหาสวามี ศรีสังฆปริ-
 นายก ติปิฎกธรรมคัมภีร์ญาณ สัทธรรมราชมนีปติตร สถิตถน-
 รามาวาส

๒. พระนิกรมพาหุ สังฆปรินายก รัตนราชกวีปติตร
 อธิการวัคังไชย

๓. พระธรรมเจดีย์ ศรีวิชฌญาณโลกาจารย์ อธิการ
 (วัค) ราชราหุลาราม

๔. พระเทพโมลี ศรีสังฆปรินายก ติลกรัตนมหาสวามี
 (ศรี) ธรรมไตรโลก โพธิโชติพุชมหามุนี อภัยสรญาณบพิตร
 อธิการวัคสมณโกฐาราม

๕. พระปรากฏมหาสวามี ศรีสังฆปรินายก ติลล
 โลกาสัย อริยวงศ์ อธิการวัคพระเมรุราชิการาม

๖. พระเทพกวี ศรีสังฆปรินายก ติลลโลกาสัย อธิการ
 วัคพระราม

๗. พระสัทธรรมมุนี คัมภีร์ญาณุตมโชติ พรหมอาจารย์
 ศรีสังฆปรินายก อธิการวัคโบสถ์

ข้อ ๒ สังเกตดูในบัญชีที่ได้มานี้ ส่วนตำแหน่งในกรุง
 เอาสมณศักดิ์ขึ้นหน้า แต่เจ้าคณะใหญ่กับเจ้าคณะรอง นอกจาก

นั้นเอาวัดเป็นเกณฑ์ คุประหนึ่งว่า นิกชื่อวัดไหนชั้นได้ ว่า
 ราชาคณะองค์ใดอยู่ และชั้นคณะไหน ก็ตกลงในคณะนั้น ไม่ได้
 ถือเอาสมณศักดิ์เป็นสำคัญ

แต่มีเค้าเงื่อนอย่างหนึ่งในบุญชี้ว่า ในกรุงเก่า
 เหมือนจะเอาวัดเป็นหลักแห่งการคณะ มีที่อยู่เฉพาะตำแหน่งแต่
 สมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายซ้าย อยู่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
 องค์ ๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายขวา อยู่วัดป่าแก้ว
 (คือวัดใหญ่) องค์ ๑ นอกจาก ๒ องค์นี้จะอยู่วัดไหนก็ได้ วัดใด
 ชั้นคณะไหน พระราชาคณะที่เป็นเจ้าอาวาสจะเป็นฝ่ายคามวาสี
 ก็ตาม อรัญวาสีก็ตาม ที่สุดจนพระราชาคณะมอญกับคณะนั้น
 เว้นแต่ที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะ เช่น พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะ
 ใหญ่อรัญวาสี พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายซ้าย
 พระธรรมโกศม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นต้น ที่กล่าว
 ดังนี้ด้วยเห็นนามพระราชาคณะตามที่จัดไว้ไม่ได้เรียงกันตามยศและ
 นามพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนา พระราชาคณะมอญแยกกันชั้น
 คณะซ้ายบ้าง ชั้นคณะขวาบ้าง วัดที่ชั้นคณะอรัญวาสี มีไม่กี่
 มากน้อย ในกรุงเก่าชั้นปลายคงจะแก้ไขมาเป็นเช่นนี้

ข้อ ๓ ^๕ชนสมณศักดิ์ในกรุงศรีอยุธยา ^๕ตั้งเขต
 ตามนามที่มีในบัญชี ประกอบกับเรื่องในพระราชพงศาวดารที่เลื่อน
 ตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์
 ในรัชกาลที่ ๑ ^๕ซึ่งเชื่อว่าจะดำเนินตามแบบอย่างกรุงเก่า
 ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ^๕ตำแหน่งพระราชาคณะจัดเป็นพระราชาคณะ
 ผู้ใหญ่ชั้น ๑ พระราชาคณะสามัญชั้น ๑ อย่างทุกวันนี้ ผิดกัน
 แต่จำนวน คือ ในกรุงเก่า ^๕ส่วนพระราชาคณะผู้ใหญ่
 เห็นจะกำหนดเป็น ๔ ^๕ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ สมเด็จพระสังฆราชซ้ายขวา ได้แก่สมเด็จพระ
 อริยวงศ์ และสมเด็จพระวันรัตน์

ชั้นที่ ๒ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรุณวาสี พระ
 พุทโธมาจารย์ ทำนองจะเป็นผู้ช่วยมหาสังฆปริณายก หรือเรียก
 ว่าปลัดสังฆราช พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย พระธรรม
 โศภน เจ้าคณะรองฝ่ายขวา

ชั้นที่ ๓ พระพรหมมุนี ตำแหน่งนี้ ^๕ข้าพเจ้าไม่ทราบ
 ว่าอยู่คณะไหนในกรุงเก่า ^๕แต่เป็นพระราชาคณะเทียบด้วย
 ชั้นธรรม หรือสูงกว่าชั้นธรรมนั้นเป็นแน่ ^๕แต่ต่ำกว่าชั้นที่ ๒
 ด้วยปรากฏในเจตนาหมายเหตุว่า ^๕พระพรหมมุนีเลื่อนเป็นพระพุฒา

จารย์ก็มี เลื่อนเป็นพระพิมลธรรมก็มี ในชั้นเดียวกันนี้ มีพระ
ธรรมเจดีย์ คณะเหนือ พระธรรมไตรโลก คณะใต้ ที่เรียกว่าชั้น
ธรรมอีก ๒ องค์

ชั้นที่ ๔ พระเทพกวี คณะเหนือ พระเทพมนี คณะใต้
พระญาณไตรโลก เจ้าคณะรองอรัญวาสี ที่จะอยู่ในชั้นนี้ด้วยอีก
องค์ ๑ แต่พระเทพโมลีเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญ เหมือน
กับพระธรรมโกษา พระโพธิวงศ์ครุฑเกล้าก็เห็นจะเป็นตำแหน่ง
พระราชาคณะสามัญ ฟังจะหมายกชั้นเสมอชั้นเทพในกรุงธนบุรี
หรือในกรุงรัตนโกสินทร์เอง ชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ใน
กรุงเกล้า เข้าใจว่า เท่าที่กล่าวมานี้ นอกนั้นเป็นพระราชา
คณะสามัญ ส่วนฐานานุกรมที่ปรากฏตำแหน่งในบัญชีที่ได้มานี้
เชื่อได้ว่าในกรุงเกล้าจะไม่ผิดกับกรุงรัตนโกสินทร์นัก มีที่ควร
สังเกตอยู่ ๒ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่งพระครูปลัดสมเด็จพระอริยวงศ์
ที่ว่ามีตำแหน่งปลัดกลางด้วยอีกตำแหน่ง ๑ นั้น สงสัยว่าเห็นจะ
มีแต่ปลัดขวากับปลัดซ้าย ปลัดขวาเรียกพระครูปลัดศดำ ปลัด
ซ้ายเรียกพระครูปลัดเจวียง เรียกเช่นนี้ตลอดมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓
ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ทำไมถึงเอาคำเขมรมาเรียก ข้อนั้นข้าพเจ้า
สืบนักแล้วไม่ได้มูลเหตุ ฐานานุกรมอีกตำแหน่ง ๑ ซึ่งเรียกว่า

พระครุคัสวคนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะฟังมิชนเมื่อได้แบบพิศตรุษ
เข้ามาทำ เพราะตำแหน่งพระครุคัสวคเดิมมีแต่สังฆราชช่วยขวา
สำหรับสวคพระธรรมจักษ์ปวัตน์สูตร พระครุคัสวคของเจ้าคณะ
รองช่วยขวา สำหรับสวคมหาสมัยสูตร พระครุคัสวคของพระ-
ราชาคณะตำแหน่งอื่นนอกจากนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าฟังมิชนที่หลังเป็น
แน่

ข้อ ๕ ในบัญญัติตำแหน่งสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าที่ได้มา ไม่
ได้กล่าวถึงเรื่องเปรียญ แต่การสอบได้พระปริยัติธรรมตั้งผู้เป็น
มหาบาเรียนนั้นมีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย หนังสือ
สือเก่าที่สุดที่ได้พบในเรื่องเปรียญ ไปพบในหนังสือเรื่องเมืองไทย
ซึ่งมองซิเออร์ ลาตูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส แต่งครั้งเข้ามาในแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรง
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พระราชทานพระราชูปถัมภ์แก่ผู้ที่บวช
เป็นพระภิกษุสามเณรเป็นอเนกประการ จนเป็นเหตุให้ราษฎรที่
ปรารถนาจะหลบเลี้ยงราชการบ้านเมืองพากันไปบวชเสียเป็น
อันมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงทราบความดังนี้
จึงดำรัสสั่งให้ออกหลวงสรศักดิ์ (คือพระเจ้าเสือ) ผู้เป็นบุตรนอก
พระพิพิธราชา สมุหพระคชบาล เป็นแม่กองประชุมสงฆ์สอบความ

รู้พระภิกษุสามเณร เมื่อก่อนมองซิเออร์ ลาลูแบร์ จะเข้ามาถึง
 สักหน่อยหนึ่ง พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายคามวาสียอมทำตามบังคับบัญชา
 ของออกหลวงศรศักดิ์ แต่พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีไม่ยอม ร้อง
 ว่า ถ้าจะสอบความรู้กัน ขอให้ส่งนายภิกษุสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีเป็นแม่กอง
 ในการสอบ มองซิเออร์ลาลูแบร์ว่า ในครั้งนั้นพระภิกษุสามเณร
 ที่หลบราชการออกไปบวช สอบได้ความซัดว่าไม่มีความรู้ในทาง
 พระศาสนา ถูกบังคับให้ลาสิกขาออกเป็นฆราวาสเป็นอันมาก
 เนื้อความตามหนังสือที่ราชทูตฝรั่งเศสแต่งไว้ดังนี้ ประหลาดที่
 ตรงกันข้ามกับที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ๆ ว่า เจ้า
 พระยาวิชเยนทร์เป็นผู้ให้สึกพระสีกเณร แต่ราชทูตฝรั่งเศสว่าออก
 หลวงศรศักดิ์เป็นเจ้าหน้าที่ในการนั้น ความจริงในข้อที่ใครให้สึก
 ไม่สำคัญแก่หนังสือเรื่องนี้ ควรเชื่อแต่ว่า การสอบปริยัติธรรมทง
 มหาบาเรียน เห็นจะมีมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 หรือก่อนนั้นแล้ว แต่วิธีไล่หนังสือครั้งกรุงเก่าจะไล่กันอย่างไร
 ข้าพเจ้าสืบไม่ได้หลักฐาน

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ในบัญชีที่ปรากฏ
 ชื่อเมืองมีข้อซึ่งควรสังเกตอยู่บ้าง คือ

ข้อ ๑ มีชื่อเมืองเก่า ๆ อยู่หลายเมือง เช่นเมืองซีเทพ (คือเมืองศรีเทพ) เป็นต้น เป็นเมืองร้างอยู่เหนือเมืองวิเชียรบุรี ที่เรียกว่าเมืองท่าโรง ตามชื่อเดิมในบัญชี เมืองนี้ข้าพเจ้าเข้าใจ ว่าร้างมาเสียแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว ที่ยังมีชื่ออยู่ในบัญชี จึงเข้าใจว่า บัญชีนั้นจะเป็นบัญชีเก่าจดแก้กันมาโดยลำดับ

ข้อ ๒ มีหัวเมืองเป็นอันมากที่เจ้าคณะเมืองไม่มีราชทินนาม ในหนังสือบอกแต่ว่าเมืองที่ไม่มีพระครู จะเชื่อว่าเป็นเมืองที่ไม่มีพระครูนั้นไม่ได้ ยกตัวอย่างคังเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองใหญ่ และอยู่ใกล้พระนคร จำจะต้องมีพระครูเจ้าคณะเมือง บางที่เมืองที่อยู่ในบัญชีว่าไม่มีพระครูนั้น ที่จริงจะไม่มีแต่ราชทินนาม โดยเรียกว่าพระครูเมืองนั้นเมืองนี้ อย่างเรียกผู้ว่าราชการเมืองว่า พระนันทบุรี พระธนบุรี พระสาครบุรี ฉะนั้นเป็นต้น ลงชื่อไว้ในบัญชีแต่เมืองที่เจ้าคณะมีตำแหน่งราชทินนาม

ข้อ ๓ เรื่องพระครูเจ้าคณะเมืองที่เป็นสังฆราชา ตามบัญชีนี้ ฝ่ายเหนือมีแต่ ๕ เมือง ฝ่ายใต้มีแต่ ๓ เมือง คือ

เมืองพิษณุโลก	๑
เมืองสุโขทัย	๑
เมืองสวรรคโลก	๑

๔๕

เมืองสว่างบุรี	๑
เมืองลพบุรี	๑
เมืองราชบุรี	๑
เมืองเพชรบุรี	๑
เมืองจันทบุรี	๑

ไม่เรียกว่าสังฆราชาทั่วไปทุกเมือง

ข้อ ๔ มีเมืองที่จัดเป็นคณะพิเศษ คือ เมืองปรั้นตะ
ประเทศ เหตุด้วยพระเจ้าทรงธรรมทรงอุทิศที่พุทธเกษตรถวาย
พระพุทธบาทโยชน์ ๑ โดยรอบ ตำแหน่งสังฆนายกสำหรับเมือง
ปรั้นตะประเทศเป็น เจ้าพนักงานรักษา พระพุทธบาท มากกว่าเป็น
เจ้าคณะ

ข้อ ๕ เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองพัทลุง เมือง
ไชยา ซึ่งถ่ายแบบคณะไปจากนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครู
แปลกกว่าเมืองอื่น ๆ จะอธิบายแต่เฉพาะเมืองนครศรีธรรมราช
ซึ่งเป็นต้นแบบ คือ เมืองนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครู
๔ องค์ เรียก พระครูกาแก้ว พระครูการาม พระครูกาชาต
พระครูกาเดิม มีหน้าที่สำหรับรักษาพระมหาธาตุองค์ละด้าน พระ
ครูกาแก้วเป็นเจ้าคณะเมืองด้วย มูลเหตุชื่อพระครู "กา" ทั้ง ๔ นี้

พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวกันว่า เพราะตำนานของ
 พระบรมธาตุที่มา ประดิษฐานที่ เมืองนคร ศรีธรรมราช แต่ชั้นแรกมี
 กา ๔ ฟอง เฝ้ารักษาพระบรมธาตุ เป็นกาสี่ขาวฟอง ๑ สีเหลือง
 ฟอง ๑ สีแดงฟอง ๑ สีดำฟอง ๑ เมื่อพระยาศรีธรรมมาโคกสร้าง
 พระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุ จึงเอานามกานนามาตั้งเป็นสมณศักดิ์
 สำหรับพระครูผู้รักษาพระบรมธาตุ พระครูกาแก้วได้แก่กาสีขาว
 พระครูการามได้แก่กาสีเหลือง พระครูกาชาติได้แก่กาสีแดง พระ
 ครูกาเคิมได้แก่กาสีดำ เรื่องกาเฝ้าพระธาตุนี้ พ้องกับตำนาน
 พระธาตุทริภุญไชยด้วย ใครจะเอาอย่างใครทราบไม่ได้ แต่
 อย่างไม่ ๆ ข้าพเจ้ายืนยันว่าไม่จริง เป็นการเอาโดยไม่มีมูลทางสัน
 มลเหตุข้อพระครูทั้ง ๔ นี้ มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานที่มาได้
 คำที่เรียกพระครูว่า “กา” มาแต่คำ “ลังกา” เป็นแน่แท้เดียว
 วิสัยชาวลครพูด ถ้าพูด ๒ พยางค์มักทิ้งพยางค์หน้า พูดแต่พยางค์
 หลัง เช่น “สำเภา” เรียกแต่ว่า “เภา” เฉย ๆ แม้ทุกวันนี้
 ถ้าใครไปซื้อของที่เมืองนครศรีธรรมราช ชาวตลาดเมืองลครยัง
 บอกราคาของว่าเท่านั้นตางเท่านั้นตาง ไม่ได้พูดว่าสตางค์อย่างเรา
 พูดกันในเมืองกรุงเทพฯ ในหนังสือประทวนเก่า ๆ ที่เจ้าพระยานคร
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐
 ๑๐๑
 ๑๐๒
 ๑๐๓
 ๑๐๔
 ๑๐๕
 ๑๐๖
 ๑๐๗
 ๑๐๘
 ๑๐๙
 ๑๑๐
 ๑๑๑
 ๑๑๒
 ๑๑๓
 ๑๑๔
 ๑๑๕
 ๑๑๖
 ๑๑๗
 ๑๑๘
 ๑๑๙
 ๑๒๐
 ๑๒๑
 ๑๒๒
 ๑๒๓
 ๑๒๔
 ๑๒๕
 ๑๒๖
 ๑๒๗
 ๑๒๘
 ๑๒๙
 ๑๓๐
 ๑๓๑
 ๑๓๒
 ๑๓๓
 ๑๓๔
 ๑๓๕
 ๑๓๖
 ๑๓๗
 ๑๓๘
 ๑๓๙
 ๑๔๐
 ๑๔๑
 ๑๔๒
 ๑๔๓
 ๑๔๔
 ๑๔๕
 ๑๔๖
 ๑๔๗
 ๑๔๘
 ๑๔๙
 ๑๕๐
 ๑๕๑
 ๑๕๒
 ๑๕๓
 ๑๕๔
 ๑๕๕
 ๑๕๖
 ๑๕๗
 ๑๕๘
 ๑๕๙
 ๑๖๐
 ๑๖๑
 ๑๖๒
 ๑๖๓
 ๑๖๔
 ๑๖๕
 ๑๖๖
 ๑๖๗
 ๑๖๘
 ๑๖๙
 ๑๗๐
 ๑๗๑
 ๑๗๒
 ๑๗๓
 ๑๗๔
 ๑๗๕
 ๑๗๖
 ๑๗๗
 ๑๗๘
 ๑๗๙
 ๑๘๐
 ๑๘๑
 ๑๘๒
 ๑๘๓
 ๑๘๔
 ๑๘๕
 ๑๘๖
 ๑๘๗
 ๑๘๘
 ๑๘๙
 ๑๙๐
 ๑๙๑
 ๑๙๒
 ๑๙๓
 ๑๙๔
 ๑๙๕
 ๑๙๖
 ๑๙๗
 ๑๙๘
 ๑๙๙
 ๒๐๐
 ๒๐๑
 ๒๐๒
 ๒๐๓
 ๒๐๔
 ๒๐๕
 ๒๐๖
 ๒๐๗
 ๒๐๘
 ๒๐๙
 ๒๑๐
 ๒๑๑
 ๒๑๒
 ๒๑๓
 ๒๑๔
 ๒๑๕
 ๒๑๖
 ๒๑๗
 ๒๑๘
 ๒๑๙
 ๒๒๐
 ๒๒๑
 ๒๒๒
 ๒๒๓
 ๒๒๔
 ๒๒๕
 ๒๒๖
 ๒๒๗
 ๒๒๘
 ๒๒๙
 ๒๓๐
 ๒๓๑
 ๒๓๒
 ๒๓๓
 ๒๓๔
 ๒๓๕
 ๒๓๖
 ๒๓๗
 ๒๓๘
 ๒๓๙
 ๒๔๐
 ๒๔๑
 ๒๔๒
 ๒๔๓
 ๒๔๔
 ๒๔๕
 ๒๔๖
 ๒๔๗
 ๒๔๘
 ๒๔๙
 ๒๕๐
 ๒๕๑
 ๒๕๒
 ๒๕๓
 ๒๕๔
 ๒๕๕
 ๒๕๖
 ๒๕๗
 ๒๕๘
 ๒๕๙
 ๒๖๐
 ๒๖๑
 ๒๖๒
 ๒๖๓
 ๒๖๔
 ๒๖๕
 ๒๖๖
 ๒๖๗
 ๒๖๘
 ๒๖๙
 ๒๗๐
 ๒๗๑
 ๒๗๒
 ๒๗๓
 ๒๗๔
 ๒๗๕
 ๒๗๖
 ๒๗๗
 ๒๗๘
 ๒๗๙
 ๒๘๐
 ๒๘๑
 ๒๘๒
 ๒๘๓
 ๒๘๔
 ๒๘๕
 ๒๘๖
 ๒๘๗
 ๒๘๘
 ๒๘๙
 ๒๙๐
 ๒๙๑
 ๒๙๒
 ๒๙๓
 ๒๙๔
 ๒๙๕
 ๒๙๖
 ๒๙๗
 ๒๙๘
 ๒๙๙
 ๓๐๐
 ๓๐๑
 ๓๐๒
 ๓๐๓
 ๓๐๔
 ๓๐๕
 ๓๐๖
 ๓๐๗
 ๓๐๘
 ๓๐๙
 ๓๑๐
 ๓๑๑
 ๓๑๒
 ๓๑๓
 ๓๑๔
 ๓๑๕
 ๓๑๖
 ๓๑๗
 ๓๑๘
 ๓๑๙
 ๓๒๐
 ๓๒๑
 ๓๒๒
 ๓๒๓
 ๓๒๔
 ๓๒๕
 ๓๒๖
 ๓๒๗
 ๓๒๘
 ๓๒๙
 ๓๓๐
 ๓๓๑
 ๓๓๒
 ๓๓๓
 ๓๓๔
 ๓๓๕
 ๓๓๖
 ๓๓๗
 ๓๓๘
 ๓๓๙
 ๓๔๐
 ๓๔๑
 ๓๔๒
 ๓๔๓
 ๓๔๔
 ๓๔๕
 ๓๔๖
 ๓๔๗
 ๓๔๘
 ๓๔๙
 ๓๕๐
 ๓๕๑
 ๓๕๒
 ๓๕๓
 ๓๕๔
 ๓๕๕
 ๓๕๖
 ๓๕๗
 ๓๕๘
 ๓๕๙
 ๓๖๐
 ๓๖๑
 ๓๖๒
 ๓๖๓
 ๓๖๔
 ๓๖๕
 ๓๖๖
 ๓๖๗
 ๓๖๘
 ๓๖๙
 ๓๗๐
 ๓๗๑
 ๓๗๒
 ๓๗๓
 ๓๗๔
 ๓๗๕
 ๓๗๖
 ๓๗๗
 ๓๗๘
 ๓๗๙
 ๓๘๐
 ๓๘๑
 ๓๘๒
 ๓๘๓
 ๓๘๔
 ๓๘๕
 ๓๘๖
 ๓๘๗
 ๓๘๘
 ๓๘๙
 ๓๙๐
 ๓๙๑
 ๓๙๒
 ๓๙๓
 ๓๙๔
 ๓๙๕
 ๓๙๖
 ๓๙๗
 ๓๙๘
 ๓๙๙
 ๔๐๐
 ๔๐๑
 ๔๐๒
 ๔๐๓
 ๔๐๔
 ๔๐๕
 ๔๐๖
 ๔๐๗
 ๔๐๘
 ๔๐๙
 ๔๑๐
 ๔๑๑
 ๔๑๒
 ๔๑๓
 ๔๑๔
 ๔๑๕
 ๔๑๖
 ๔๑๗
 ๔๑๘
 ๔๑๙
 ๔๒๐
 ๔๒๑
 ๔๒๒
 ๔๒๓
 ๔๒๔
 ๔๒๕
 ๔๒๖
 ๔๒๗
 ๔๒๘
 ๔๒๙
 ๔๓๐
 ๔๓๑
 ๔๓๒
 ๔๓๓
 ๔๓๔
 ๔๓๕
 ๔๓๖
 ๔๓๗
 ๔๓๘
 ๔๓๙
 ๔๔๐
 ๔๔๑
 ๔๔๒
 ๔๔๓
 ๔๔๔
 ๔๔๕
 ๔๔๖
 ๔๔๗
 ๔๔๘
 ๔๔๙
 ๔๕๐
 ๔๕๑
 ๔๕๒
 ๔๕๓
 ๔๕๔
 ๔๕๕
 ๔๕๖
 ๔๕๗
 ๔๕๘
 ๔๕๙
 ๔๖๐
 ๔๖๑
 ๔๖๒
 ๔๖๓
 ๔๖๔
 ๔๖๕
 ๔๖๖
 ๔๖๗
 ๔๖๘
 ๔๖๙
 ๔๗๐
 ๔๗๑
 ๔๗๒
 ๔๗๓
 ๔๗๔
 ๔๗๕
 ๔๗๖
 ๔๗๗
 ๔๗๘
 ๔๗๙
 ๔๘๐
 ๔๘๑
 ๔๘๒
 ๔๘๓
 ๔๘๔
 ๔๘๕
 ๔๘๖
 ๔๘๗
 ๔๘๘
 ๔๘๙
 ๔๙๐
 ๔๙๑
 ๔๙๒
 ๔๙๓
 ๔๙๔
 ๔๙๕
 ๔๙๖
 ๔๙๗
 ๔๙๘
 ๔๙๙
 ๕๐๐
 ๕๐๑
 ๕๐๒
 ๕๐๓
 ๕๐๔
 ๕๐๕
 ๕๐๖
 ๕๐๗
 ๕๐๘
 ๕๐๙
 ๕๑๐
 ๕๑๑
 ๕๑๒
 ๕๑๓
 ๕๑๔
 ๕๑๕
 ๕๑๖
 ๕๑๗
 ๕๑๘
 ๕๑๙
 ๕๒๐
 ๕๒๑
 ๕๒๒
 ๕๒๓
 ๕๒๔
 ๕๒๕
 ๕๒๖
 ๕๒๗
 ๕๒๘
 ๕๒๙
 ๕๓๐
 ๕๓๑
 ๕๓๒
 ๕๓๓
 ๕๓๔
 ๕๓๕
 ๕๓๖
 ๕๓๗
 ๕๓๘
 ๕๓๙
 ๕๔๐
 ๕๔๑
 ๕๔๒
 ๕๔๓
 ๕๔๔
 ๕๔๕
 ๕๔๖
 ๕๔๗
 ๕๔๘
 ๕๔๙
 ๕๕๐
 ๕๕๑
 ๕๕๒
 ๕๕๓
 ๕๕๔
 ๕๕๕
 ๕๕๖
 ๕๕๗
 ๕๕๘
 ๕๕๙
 ๕๖๐
 ๕๖๑
 ๕๖๒
 ๕๖๓
 ๕๖๔
 ๕๖๕
 ๕๖๖
 ๕๖๗
 ๕๖๘
 ๕๖๙
 ๕๗๐
 ๕๗๑
 ๕๗๒
 ๕๗๓
 ๕๗๔
 ๕๗๕
 ๕๗๖
 ๕๗๗
 ๕๗๘
 ๕๗๙
 ๕๘๐
 ๕๘๑
 ๕๘๒
 ๕๘๓
 ๕๘๔
 ๕๘๕
 ๕๘๖
 ๕๘๗
 ๕๘๘
 ๕๘๙
 ๕๙๐
 ๕๙๑
 ๕๙๒
 ๕๙๓
 ๕๙๔
 ๕๙๕
 ๕๙๖
 ๕๙๗
 ๕๙๘
 ๕๙๙
 ๖๐๐
 ๖๐๑
 ๖๐๒
 ๖๐๓
 ๖๐๔
 ๖๐๕
 ๖๐๖
 ๖๐๗
 ๖๐๘
 ๖๐๙
 ๖๑๐
 ๖๑๑
 ๖๑๒
 ๖๑๓
 ๖๑๔
 ๖๑๕
 ๖๑๖
 ๖๑๗
 ๖๑๘
 ๖๑๙
 ๖๒๐
 ๖๒๑
 ๖๒๒
 ๖๒๓
 ๖๒๔
 ๖๒๕
 ๖๒๖
 ๖๒๗
 ๖๒๘
 ๖๒๙
 ๖๓๐
 ๖๓๑
 ๖๓๒
 ๖๓๓
 ๖๓๔
 ๖๓๕
 ๖๓๖
 ๖๓๗
 ๖๓๘
 ๖๓๙
 ๖๔๐
 ๖๔๑
 ๖๔๒
 ๖๔๓
 ๖๔๔
 ๖๔๕
 ๖๔๖
 ๖๔๗
 ๖๔๘
 ๖๔๙
 ๖๕๐
 ๖๕๑
 ๖๕๒
 ๖๕๓
 ๖๕๔
 ๖๕๕
 ๖๕๖
 ๖๕๗
 ๖๕๘
 ๖๕๙
 ๖๖๐
 ๖๖๑
 ๖๖๒
 ๖๖๓
 ๖๖๔
 ๖๖๕
 ๖๖๖
 ๖๖๗
 ๖๖๘
 ๖๖๙
 ๖๗๐
 ๖๗๑
 ๖๗๒
 ๖๗๓
 ๖๗๔
 ๖๗๕
 ๖๗๖
 ๖๗๗
 ๖๗๘
 ๖๗๙
 ๖๘๐
 ๖๘๑
 ๖๘๒
 ๖๘๓
 ๖๘๔
 ๖๘๕
 ๖๘๖
 ๖๘๗
 ๖๘๘
 ๖๘๙
 ๖๙๐
 ๖๙๑
 ๖๙๒
 ๖๙๓
 ๖๙๔
 ๖๙๕
 ๖๙๖
 ๖๙๗
 ๖๙๘
 ๖๙๙
 ๗๐๐
 ๗๐๑
 ๗๐๒
 ๗๐๓
 ๗๐๔
 ๗๐๕
 ๗๐๖
 ๗๐๗
 ๗๐๘
 ๗๐๙
 ๗๑๐
 ๗๑๑
 ๗๑๒
 ๗๑๓
 ๗๑๔
 ๗๑๕
 ๗๑๖
 ๗๑๗
 ๗๑๘
 ๗๑๙
 ๗๒๐
 ๗๒๑
 ๗๒๒
 ๗๒๓
 ๗๒๔
 ๗๒๕
 ๗๒๖
 ๗๒๗
 ๗๒๘
 ๗๒๙
 ๗๓๐
 ๗๓๑
 ๗๓๒
 ๗๓๓
 ๗๓๔
 ๗๓๕
 ๗๓๖
 ๗๓๗
 ๗๓๘
 ๗๓๙
 ๗๔๐
 ๗๔๑
 ๗๔๒
 ๗๔๓
 ๗๔๔
 ๗๔๕
 ๗๔๖
 ๗๔๗
 ๗๔๘
 ๗๔๙
 ๗๕๐
 ๗๕๑
 ๗๕๒
 ๗๕๓
 ๗๕๔
 ๗๕๕
 ๗๕๖
 ๗๕๗
 ๗๕๘
 ๗๕๙
 ๗๖๐
 ๗๖๑
 ๗๖๒
 ๗๖๓
 ๗๖๔
 ๗๖๕
 ๗๖๖
 ๗๖๗
 ๗๖๘
 ๗๖๙
 ๗๗๐
 ๗๗๑
 ๗๗๒
 ๗๗๓
 ๗๗๔
 ๗๗๕
 ๗๗๖
 ๗๗๗
 ๗๗๘
 ๗๗๙
 ๗๘๐
 ๗๘๑
 ๗๘๒
 ๗๘๓
 ๗๘๔
 ๗๘๕
 ๗๘๖
 ๗๘๗
 ๗๘๘
 ๗๘๙
 ๗๙๐
 ๗๙๑
 ๗๙๒
 ๗๙๓
 ๗๙๔
 ๗๙๕
 ๗๙๖
 ๗๙๗
 ๗๙๘
 ๗๙๙
 ๘๐๐
 ๘๐๑
 ๘๐๒
 ๘๐๓
 ๘๐๔
 ๘๐๕
 ๘๐๖
 ๘๐๗
 ๘๐๘
 ๘๐๙
 ๘๑๐
 ๘๑๑
 ๘๑๒
 ๘๑๓
 ๘๑๔
 ๘๑๕
 ๘๑๖
 ๘๑๗
 ๘๑๘
 ๘๑๙
 ๘๒๐
 ๘๒๑
 ๘๒๒
 ๘๒๓
 ๘๒๔
 ๘๒๕
 ๘๒๖
 ๘๒๗
 ๘๒๘
 ๘๒๙
 ๘๓๐
 ๘๓๑
 ๘๓๒
 ๘๓๓
 ๘๓๔
 ๘๓๕
 ๘๓๖
 ๘๓๗
 ๘๓๘
 ๘๓๙
 ๘๔๐
 ๘๔๑
 ๘๔๒
 ๘๔๓
 ๘๔๔
 ๘๔๕
 ๘๔๖
 ๘๔๗
 ๘๔๘
 ๘๔๙
 ๘๕๐
 ๘๕๑
 ๘๕๒
 ๘๕๓
 ๘๕๔
 ๘๕๕
 ๘๕๖
 ๘๕๗
 ๘๕๘
 ๘๕๙
 ๘๖๐
 ๘๖๑
 ๘๖๒
 ๘๖๓
 ๘๖๔
 ๘๖๕
 ๘๖๖
 ๘๖๗
 ๘๖๘
 ๘๖๙
 ๘๗๐
 ๘๗๑
 ๘๗๒
 ๘๗๓
 ๘๗๔
 ๘๗๕
 ๘๗๖
 ๘๗๗
 ๘๗๘
 ๘๗๙
 ๘๘๐
 ๘๘๑
 ๘๘๒
 ๘๘๓
 ๘๘๔
 ๘๘๕
 ๘๘๖
 ๘๘๗
 ๘๘๘
 ๘๘๙
 ๘๙๐
 ๘๙๑
 ๘๙๒
 ๘๙๓
 ๘๙๔
 ๘๙๕
 ๘๙๖
 ๘๙๗
 ๘๙๘
 ๘๙๙
 ๙๐๐
 ๙๐๑
 ๙๐๒
 ๙๐๓
 ๙๐๔
 ๙๐๕
 ๙๐๖
 ๙๐๗
 ๙๐๘
 ๙๐๙
 ๙๑๐
 ๙๑๑
 ๙๑๒
 ๙๑๓
 ๙๑๔
 ๙๑๕
 ๙๑๖
 ๙๑๗
 ๙๑๘
 ๙๑๙
 ๙๒๐
 ๙๒๑
 ๙๒๒
 ๙๒๓
 ๙๒๔
 ๙๒๕
 ๙๒๖
 ๙๒๗
 ๙๒๘
 ๙๒๙
 ๙๓๐
 ๙๓๑
 ๙๓๒
 ๙๓๓
 ๙๓๔
 ๙๓๕
 ๙๓๖
 ๙๓๗
 ๙๓๘
 ๙๓๙
 ๙๔๐
 ๙๔๑
 ๙๔๒
 ๙๔๓
 ๙๔๔
 ๙๔๕
 ๙๔๖
 ๙๔๗
 ๙๔๘
 ๙๔๙
 ๙๕๐
 ๙๕๑
 ๙๕๒
 ๙๕๓
 ๙๕๔
 ๙๕๕
 ๙๕๖
 ๙๕๗
 ๙๕๘
 ๙๕๙
 ๙๖๐
 ๙๖๑
 ๙๖๒
 ๙๖๓
 ๙๖๔
 ๙๖๕
 ๙๖๖
 ๙๖๗
 ๙๖๘
 ๙๖๙
 ๙๗๐
 ๙๗๑
 ๙๗๒
 ๙๗๓
 ๙๗๔
 ๙๗๕
 ๙๗๖
 ๙๗๗
 ๙๗๘
 ๙๗๙
 ๙๘๐
 ๙๘๑
 ๙๘๒
 ๙๘๓
 ๙๘๔
 ๙๘๕
 ๙๘๖
 ๙๘๗
 ๙๘๘
 ๙๘๙
 ๙๙๐
 ๙๙๑
 ๙๙๒
 ๙๙๓
 ๙๙๔
 ๙๙๕
 ๙๙๖
 ๙๙๗
 ๙๙๘
 ๙๙๙
 ๑๐๐๐

กาแก้วเมืองไชยา ก็ยังปรากฏอยู่ว่า พระครุฑต้นมุนีศรีสังฆราชา
 ลังกาแก้วตั้ง^{๕๗}บนพยานอยู่ คำที่ต่อท้ายชื่อพระครุฑลังกาลงไปเป็น
 ๔ อย่าง ข้าพเจ้าเชื่อว่าพอจะคาดถูกได้บ้าง แต่ยังไม่มีความรู้
 ในเวลานี้พอที่จะเอาให้แน่ใจให้หมด ที่เรียกว่ากาแก้วนั้นเชื่อว่า
 มาแต่ลังกาป่าแก้ว คือคณะนิกายสงฆ์ลังกา ซึ่งอุปสมบทมาจาก
 พระวันรัตมหาเถรตั้งกล่าวมาแล้ว ชื่อการาม น่าจะมาแต่พวก
 ลังกาวงค์ที่แปลงมาจากเมืองรามัญ กษัตริย์น่าจะเชื่อว่าพวกพระ-
 สงฆ์ที่เป็นชาวลังกาแท้ ๆ คือเป็นลังกาโดยชาติที่กำเนิด แต่ชื่อที่
 อธิบายเรื่องการามกษัตริย์นั้นไม่สู้จะแน่ใจ กาแก้วนั้นเชื่อว่ามาแต่
 คำลังกาเดิม คือพวกพระที่ไปแปลงจากลังกา ซึ่งมาอยู่ในเมือง
 นครก่อนพระนิกายลังกาอื่น จึงเรียกว่าลังกาเดิม หมายความว่า
 ที่อยู่มาแต่แรก มูลเหตุที่แยกกันเป็น ๔ กา และรักษาพระบรม-
 ธาตุกันคนละค้ำนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าจะได้ไม่ผิด ความจริง
 พวกพระสงฆ์ลังกา หรือพระสงฆ์ไทย มอญ ที่ไปอุปสมบทตาม
 ลัทธิลังกามาทางทะเล คงจะมาขึ้น และมาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรม-
 ราชก่อน ท่านพวกเหล่านั้นคงมาเกิดครั้งเดียวกันในชั่ววัตรปฏิบัติ
 และมาแย่งกันเป็นเจ้าของพระมหาธาตุ ผู้เป็นใหญ่ในการปกครอง
 พระราชาอาณาจักร จึงตัดสินเป็นกลาง ให้มีหน้าที่แบ่งกันรักษา

พวกละค้ำน ข้อที่^{๗๖}จริงเท็จและต่างกันเป็นพวกนั้นจึงเป็น ๔ พวก
 ครั้น^๕ภายหลังต่อมา เมื่อรวม^{๗๗}นิกายเป็นพวกเดียวกัน ชื่อ^{๗๘}กาต่าง ๆ
 จึงกลายเป็นราชทินนามสำหรับพระครู ตำแหน่งพระครู^{๗๙}กาที่กล่าว
 มา^{๘๐}นี้ คงถ่ายแบบไปใช้ที่เมืองพัทลุงอีกเมือง ๑ มี^{๘๑}ทั้ง ๔ กา เมือง
 ไชยมีแต่กาแก้วกับการม ๒ ตำแหน่ง แต่จะถ่ายไปเมื่อไร ข้าพเจ้า
 ไม่ทราบ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์^{๘๒}กรุงธนบุรี

กรุง^{๘๓}กรุงเก่าเสียแก่พม่า^{๘๔}ข้าศึก เมื่อ^{๘๕}ปี^{๘๖}กุน จุลศักราช ๑๑๒๔
 พ.ศ. ๒๓๑๐ ^{๕๕}กรุง^{๕๖}หนนสงฆมณฑลในสยามประเทศยับเยิน^{๕๗}ปั่นป
 ่วน^{๕๘}ที่^{๕๙}ถูกพม่าทำอันตราย และ^{๖๐}ที่^{๖๑}เกิดรบพุ่งกันเองในเวลา^{๖๒}ที่^{๖๓}ไทยคิด
 จะ^{๖๔}กลับตั้ง^{๖๕}เป็น^{๖๖}อิสระ ผู้^{๖๗}ที่จะ^{๖๘}คิดตั้ง^{๖๙}ตัว^{๗๐}นาม^{๗๑}เป็น^{๗๒}หลาย^{๗๓}พวก^{๗๔}หลาย^{๗๕}เหล่า
 ที่^{๗๖}สุด^{๗๗}จน^{๗๘}พระ^{๗๙}สังฆ^{๘๐}ราชา เจ้า^{๘๑}คณะ^{๘๒}เมือง^{๘๓}สว่าง^{๘๔}บุรี^{๘๕}ก็เป็น^{๘๖}หัวหน้า^{๘๗}ใน^{๘๘}พวก
 หนึ่ง^{๘๙} ซึ่ง^{๙๐}จะ^{๙๑}คิด^{๙๒}กลับ^{๙๓}ตั้ง^{๙๔}ตัว^{๙๕}เป็น^{๙๖}อิสระ^{๙๗}เหมือน^{๙๘}กัน ไทย^{๙๙}ต้อง^{๑๐๐}รบ^{๑๐๑}พุ่ง^{๑๐๒}กัน^{๑๐๓}เอง
 อยู่^{๑๐๔}หลาย^{๑๐๕}ปี พระ^{๑๐๖}ยา^{๑๐๗}วิเชียร^{๑๐๘}ปรากฏ^{๑๐๙} (สิน) จึง^{๑๑๐}ได้^{๑๑๑}ช่วย^{๑๑๒}ชนะ^{๑๑๓}พวก^{๑๑๔}อื่น
 ตั้ง^{๑๑๕}กรุง^{๑๑๖}ธนบุรี^{๑๑๗}เป็น^{๑๑๘}ราชธานี เมื่อ^{๑๑๙}พระ^{๑๒๐}เจ้า^{๑๒๑}กรุง^{๑๒๒}ธนบุรี^{๑๒๓}ได้^{๑๒๔}เป็น^{๑๒๕}ใหญ่^{๑๒๖}ไม่
 ปรากฏ^{๑๒๗}ว่าได้^{๑๒๘}พระ^{๑๒๙}ราชา^{๑๓๐}คณะ^{๑๓๑}กรุง^{๑๓๒}เก่า^{๑๓๓}มาเป็น^{๑๓๔}สังฆ^{๑๓๕}นาย^{๑๓๖}กษัตริย์^{๑๓๗}องค์^{๑๓๘}เดียว
 หนึ่ง^{๑๓๙}ที่^{๑๔๐}เที่ยว^{๑๔๑}สืบ^{๑๔๒}หา^{๑๔๓}พระ^{๑๔๔}ภิกษุ^{๑๔๕}สงฆ์^{๑๔๖}ซึ่ง^{๑๔๗}ทรง^{๑๔๘}คุณ^{๑๔๙}ธรรม^{๑๕๐}ทั่ว^{๑๕๑}ทุก^{๑๕๒}หน^{๑๕๓}แห่ง พระ-

ที่โตมาตั้งแต่เป็นสมเด็จพระสังฆราชกรุงกรุงธนบุรีองค์แรก เดิมก็
 เป็นเพียงพระอาจารย์ดี อยู่วัดประคู้ องค์ที่ ๒ ก็เป็นเพียงพระ-
 อาจารย์ดี อยู่วัดพระเจ้าพนัญเชิง พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในกรุง
 กรุงเก่า ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีโตมาเป็นพระราชาคณะ เห็นจะ
 เป็นพวกพระครูทางหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออกโดยมาก กว๊าย
 หัวเมืองทางนั้นไม่ถูกพม่าเข้าตีกรบกลงไปถึง มีเค้าอยู่องค์ ๑
 คือ พระสังฆราช (ชิน) องค์ที่ ๓ แต่เดิมเห็นจะเป็นพระครู
 สุธรรมธรรามหานี ซึ่งในทำเนียบว่าเป็นเจ้าคณะเมืองระยอง
 พระสังฆราชองค์นี้ ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ต้องลด
 ยศลงมาเป็นพระธรรมธรรามหานี ว่าที่พระวันรัตน์ เห็นจะเอา
 นามตำแหน่งเดิมมาใช้

กรุงกรุงธนบุรี ตามความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร
 พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ทรงชวนช่วยมาก ในการที่จะตั้งสงฆมณฑล
 ให้คึกคักตามแบบอย่างกรุงกรุงเก่า ได้ส่งพระราชาคณะออกไป
 เพียวจัดการสงฆมณฑลตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเกิดวิปริตครั้ง
 เมื่อเจ้าพระฝางตั้งตัวเป็นใหญ่ และทำศึกสงครามทั้งเป็นพระนั้น
 ส่วนพระไตรปิฎกก็คงจะเป็นอันตราขายสูญไปเสียเป็นอันมาก ใน
 คราวเมื่อเสียกรุงเก่า เพราะเหตุที่พม่าเข้าศึกเอาไฟเผารวังบ้าน

ชื่อง ตลอดจนว่าก็มีไต่ละเว้น พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรง
 ขวนขวายสืบแสวงหาพระไตรปิฎกมารวบรวมไว้ ปรากฏว่าได้
 ฉบับมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชบ้าง ได้มาจากเมืองเหนือบ้าง
 และให้ลงไปหาถึงกรุงกัมพูชาก็มี ที่หาได้ในหัวเมืองที่ใกล้กรุง
 จะมาก แต่เรื่องพระไตรปิฎกนี้มีประหลาดอยู่น้อย ซึ่งควร
 จะกล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยหนังสือกรุงเก่ายังเหลืออยู่ที่เมือง
 เพชรบุรี เสาหาได้เมื่อครั้งตงหอพระสมุควชิรญาณเป็นหอสุมุค
 สำหรับพระนครในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์นั้นเป็นอันมาก ทง
 หนังสือกรุงเก่าในจำพวกที่มัสการและลายมือ เชื่อได้ว่าเป็น
 หนังสือตงแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถก็มี พระสงฆ์เมือง
 เพชรบุรีบอกว่า ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบกันต่อมาว่า เมื่อครั้งพม่ายก
 กองทัพเข้ามาตีถึงเมืองกุยเมืองปราณ พระสงฆ์เห็นพม่าเที่ยวเผา
 วัดวาบ้านเรือนตามหัวเมืองรายทางเข้ามา เกรงจะมาเผาวัดที่เมือง
 เพชรบุรี พระไตรปิฎกจะเป็นอันตราย จึงช่วยกันขนหนังสือ
 เข้าไปซ่อนไว้ในถ้ำตามภูเขาที่เมืองเพชรบุรี หนังสือเก่าจึงรอด
 พันอันตรายมาได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าซ่อนจะเป็นความจริง กรุงเก่า
 ไม่มีที่ซุกซ่อนอย่างเมืองเพชรบุรี หนังสือจึงเป็นอันตรายมาก

แต่เหตุใดจึงไม่รวบรวมหนังสือที่เมืองเพชรบุรีเข้ามาได้จนถึงรัชกาล
ที่ ๕ ข้อนี้นักปราชญ์ยังคิดไม่เห็น

การทำนุบำรุงสงฆมณฑลในกรุงรัตนบุรี ยังไม่ทันนั้น
คงได้เท่าใดก็เกิดวิบัติ เหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส
ทำให้สงฆมณฑลกลับเสื่อมโทรมลงไปอีก ฟังมากลับเรียบบ่อย
อย่างเราแลเห็นอยู่ทุกวันนี้ เริ่มต้นแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกได้ผ่านพิภพ ทรงประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์
เป็นต้นมา

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์กรุงรัตนบุรี ๑

ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกนั้น สยามประเทศกำลัง
อยู่ในระหว่างภัยทั้งฝ่ายพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร เกิด
แต่เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส ก่อการเคียดแค้นจลาจล
ต่าง ๆ จนเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง ในเวลาที่พม่าเข้าศึก
ต่างประเทศกำลังจะทำอันตราย ฝ่ายพระพุทธจักรก็เกิดวิบัติ
ผิดแผก พาให้เกิดเคียดแค้นขึ้นในสงฆมณฑลถึงน่าทุเรศ พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงรับภาระร้อนและหนักทั้ง ๒

สถานที่จะระงับจลาจลและรักษาความเป็นอิสระภาพของชาวไทย
 ให้พ้นจากภัยอันตราย การส่วนพระราชอาณาจักร ซึ่งได้ทรงจัด
 จะยกไว้ไม่กล่าว ด้วยไม่เกี่ยวแก่หนังสือเรื่องนี้ จะกล่าวแต่ส่วน
 ข้างฝ่ายพุทธจักร พอพระองค์ได้เสวยราชย์ก็รับทรงแก้ไขความ
 วิปริตซึ่งได้เกิดขึ้น ๕ ครองกรุงธนบุรีให้กลับคืนคงเป็นยุติอย่างเดิม
 คือ กลับทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช และพระราชอาคันตุกะซึ่งพระเจ้า
 กรุงธนบุรีถอดถอนเสียโดยหาความผิดมิได้ให้เป็นตำแหน่ง เดิมเป็น
 ต้น แต่ผู้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารโดยพิจารณา จะแลเห็น
 ได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิตได้ทรงถือโทษ
 แก่เหล่าพระภิกษุสงฆ์ซึ่งประพฤติ ตามพระพุทธานุญาตพระเจ้า กรุงธนบุรี
 ให้เกินไปกว่าเหตุ คงจะทรงพระราชดำริเห็นออกอยู่ว่า บรรดา
 พระภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิด ทำไปโดยลุ่มอำนาจแก่ภยากติยิ่งกว่าอย่าง
 อื่นแต่ก็มีได้ทรงจัดการ พอแต่ว่าให้แล้วไป ได้เอาเป็นพระราชธุระ
 ทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยพระราชานุญาต
 แห่งพุทธศาสนูปถัมภกเต็มที่ ๕ ข้อนี้จะแลเห็นได้ในกฎหมายพระ-
 สงฆ์ซึ่งได้ ทรงตั้งเป็น พระราชบัญญัติใน ครึ่งนั้น ปรากฏอยู่ เป็นอัน
 มาก นอกจากจัดการสงฆมณฑล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก ยัง ทรง เอาเป็น พระราช ธุระสถาปนาพระ อารามใหญ่น้อย

รวบรวมทำสังคายนาพระไตรปิฎก ด้วย^๕ พระราชหฤทัยจะประ-
 คิชฐานกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏ
 เกียรติยศและความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ ว่าไทยกลับตั้งตัว
 เป็นอิสระได้เหมือนกับเมื่อครั้งกรุงเก่าทุก ๆ อย่าง เพราะฉะนั้น
 การคณะสงฆ์ซึ่งจัดในรัชกาลที่ ๑ เชื่อได้ว่าจัดตามแบบอย่างกรุง
 กรุงเก่า จะแก้ไขก็แต่เล็กน้อย เช่นเปลี่ยนนามพระธรรมโกคม
 เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นพระธรรมอุคม เพื่อจะมีให้
 พ้องกับพระนามสมเด็จพระศาสตราจารย์ และเปลี่ยนนามพระราชา
 คณะตำแหน่งพระอุปาทิ เป็นพระวินัยรักขิต เพื่อจะมีให้พ้องกับ
 นามพระอรหันต์เป็นต้น แต่นามคณะซึ่งมาเรียกกันในชั้นหลังว่า
 คณะเหนือ คณะใต้นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะเริ่มเรียกใน
 รัชกาลที่ ๑ หรือมีฉะนี้^๕ ในครั้งกรุงธนบุรี ด้วยพระสงฆ์ฝ่าย
 อรัญวาสีจะมีน้อยไม่พอเป็นคณะหนึ่งต่างหากได้ จึงคงไว้แต่
 ตำแหน่งพระพุมจารย์ เจ้าคณะใหญ่ ด้วยมีหน้าที่ต้องตามเสด็จ
 และ เปลี่ยน ตำแหน่ง พระญาณสังวรเป็น เจ้าคณะรอง ฝ่ายอรัญวาสี
 เพราะทรงเลื่อมใสในพระอาจารย์สุกวัดท่าทรายกรุงเก่า ซึ่งโปรด
 ให้นิมิตต์มาทรงสถาปนาเป็นที่พระญาณสังวร อยู่วัดราชสิทธิาราม
 ด้วยท่านองค์นี้มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธุระมาก ตำแหน่งพระ-

ญาณไตรโลก ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสีเดิม จึงเป็น
ตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่ขึ้นมา

ส่วนสมณฐานันครศักดิ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระราชาคณะนอก
จากสมเด็จพระอริยวงศญาณที่สมเด็จพระสังฆราชขึ้น ตำแหน่ง
เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ในรัชกาลที่ ๑ ข้าพเจ้าพบในหนังสือบางแห่ง
เรียกสมเด็จพระพนรัตน์ บางแห่งก็เรียกพระพนรัตน์ ยังไม่พบ
จดหมายเหตุที่แน่นอน พระสังฆนายกที่เป็นที่พระพนรัตน์ ใน
รัชกาลที่ ๑ มีแต่ ๓ องค์ ถ้าว่าโดยทางสันนิษฐาน ข้าพเจ้า
เข้าใจว่า

องค์ที่ ๑ คือ พระสังฆราช (ขึ้น) ครองกรุงธนบุรี ที่
ต้องลดยศลงมาเป็นพระธรรมธีรราชฆานมุนี ว่าที่พนรัตน์นั้น
ไม่ได้เป็นสมเด็จพระ

องค์ที่ ๒ พระพนรัตน์ (สก) วัดมหาธาตุ องค์ที่ได้
เป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๑ นั้น แต่เมื่อเป็นพระพนรัตน์
จะได้เป็นสมเด็จพระหรือไม่ได้เป็นไม่แน่ ด้วยหนังสือที่ได้พบเพียง
กันอยู่

องค์ที่ ๓ พระพนรัตน์วัดพระเชตุพน องค์นี้เห็นจะได้
เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ด้วยเมื่อเป็นพระพิมลธรรมกรุงธนบุรี

อยู่ในองค์ ๑ ซึ่งไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี และ
 ปรากฏว่า เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เดิมจะสร้างสะพานข้าม
 ข้ามคลองคูพระนครทางวัดสระเกศ พระพิมลธรรมองค์นี้ถวาย
 พระพรท้าวว่าเวลามีข้าศึกจะบ่อนักยาก ก็ทรงเชื่อถือ ๕๕ ๕๕ ทรง
 เคารพนับถืออยู่ และปรากฏในโคลงของกรมสมเด็จพระปรมานุชิต
 ชิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระพนรัตน์องค์นี้ เรียกนามไว้ว่า
 สมเด็จพระพนรัตน์ จึงเห็นควรเชื่อได้ว่า พระพนรัตน์วัดพระเชตุพน
 นี้ ได้เป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในรัชกาลที่ ๑ องค์ ๑

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ ส่วนการคณะไม่ปรากฏว่าได้จัดการเปลี่ยนแปลง
 ใดแต่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญอันหนึ่ง
 คือแก้ไข วิธีสอบ พระปริยัติธรรม พระภิกษุ สามเณร ที่เป็น บาเรียน
 แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่กำหนดบาเรียนเป็น ๓ ชั้น เรียกว่าบาเรียน
 เอกชั้น ๑ บาเรียนโทชั้น ๑ บาเรียนตรีชั้น ๑ ได้ยินว่าวิธีสอบ
 อย่างเดิมนั้น พระภิกษุสามเณรรูปใดเข้าสอบความรู้พระไตรปิฎก
 และแปลพระสูตรได้ ได้เป็นบาเรียนตรี ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตร
 และพระวินัย ได้เป็นบาเรียนโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตร

พระวินัย พระปรมทัต นับว่าเป็นบาเรียนเอกครั้ง^{นี้} ถึงใน
 รัชกาลที่ ๒ เห็นจะเป็นในสมัยเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็น
 มหาสังฆปริณายก (ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๘ จน พ.ศ. ๒๓๖๒)
 โปรดฯ ให้แก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรม โดยประสงค์จะกวัดขั้น
 ให้มีความรู้ยิ่งขึ้นกว่าบาเรียนแต่ก่อน จึงกำหนดวิธีสอบเป็น ๘
 ประโยค ใครสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นบาเรียน
 เรียกตามลำดับชั้นว่าเป็นบาเรียน ๓ ประโยค ๔ ประโยคขึ้นไปจน
 บาเรียน ๘ ประโยค ชั้นที่สังเกตมีอยู่ในจดหมายเหตุเก่า เช่น
 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี) วัดประยูรวงศ์ เป็นบาเรียนใน
 รัชกาลที่ ๒ เรียกกันว่า เป็นบาเรียนเอก เห็นจะเป็นเพราะแปล
 อย่างเดิม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ ซึ่ง
 เลื่องลือกันว่าหนังสือคัมภีร์ ก็เป็นบาเรียนในรัชกาลที่ ๒ เรียกกัน
 ว่า บาเรียน ๘ ประโยค เห็นจะเป็นเพราะสอบเมื่อครั้งหลักสูตร
 ใหม่แล้ว บาเรียนที่จัดเป็น ๘ ประโยค ดังกล่าวมา มีอัตราเทียบ
 ค่ายชั้นบาเรียนอย่างเก่า อัตราที่เทียบนั้นกล่าวกันต่าง ๆ แต่
 ข้าพเจ้าเข้าใจว่า บาเรียน ๓ ประโยค จัดเป็นบาเรียนตรี บาเรียน
 ๔ ประโยค ๕ ประโยค ๖ ประโยค จัดเป็นบาเรียนโท บาเรียน
 ๗ ประโยค ๘ ประโยค ๘ ประโยค จัดเป็นบาเรียนเอก ที่เข้าใจ

อย่างนี้เพราะบาเรียน ๓ ประโยคไม่มีนิตยภัต ตั้งแต่ ๔ ประโยค
ขึ้นไปจึงมีนิตยภัต และบาเรียน ๗ ประโยค เรียกกันว่าเอก ส.
คือ เอกสามัญ บาเรียน ๘ ประโยคเรียกกันว่าเอก ม. คือ เอก
มัชฌิมา บาเรียน ๙ ประโยคเรียกว่าเอก อุ. คือ เอกอุคฺคมา เป็น
ลำดับกันดังนี้

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ทราบว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรง
ตั้งสมเด็จพระราชาคณะพิเศษ ๒ องค์ คือ พระพนรัตน์ (มี)
วัดราชบูรณะ ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ (เมื่อก่อนเป็นสมเด็จพระ
พระสังฆราช) องค์ ๑ ทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุข) วัด
ราชสิทธิ คือที่เรียกกันว่า สังฆราชไก่อัดอน ขึ้นเป็นสมเด็จพระ
ญาณสังวรอีกองค์ ๑ แต่ที่แปลกในทางสมณศักดิ์มีขึ้นเป็นแบบใน
รัชกาลที่ ๒ อย่าง ๑ คือที่ทรงตั้งพระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้า
वासกรี (คือ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ฯ) เป็นพระองค์เจ้า
พระราชาคณะเป็นคราวแรกที่ปรากฏว่าเจ้านายได้เป็นพระราชาคณะ
ในกรุงรัตนโกสินทร์ หรือจะถึงตลอดครั้งกรุงเก่าด้วยซ้ำไป ด้วย
ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดารครั้งกรุงเก่า เจ้า
นายที่ทรงผนวชอยู่นาน ๆ มีแต่ ๔ พระองค์ คือ

๑. พระศรีศัลป์ ที่ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่า
พระเจ้าทรงธรรมนั้น ตามหนังสือพระพงศาวดารว่ามีได้เป็นเจ้า
มาแต่ก่อน แต่อาศัยนามที่เรียกว่า พระศรีศัลป์ นามนี้เป็นนามเจ้า
จึงทำให้เข้าใจว่า จะเป็นเชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ซึ่งออกทรงผนวชอยู่ จึงได้ราชสมบัติ ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น
พระศรีศัลป์เป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ได้ทรงผนวชอยู่นาน

๒. เจ้าฟ้าตรัสน้อย พระราชโอรสสมเด็จพระเพทราชา
พระองค์ ๑

๓. พระองค์เจ้าบุษนาค พระเจ้าลูกเธอในสมเด็จพระเจ้า
เสือ พระองค์ ๑

๔. เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ
พระองค์ ๑

ทั้ง ๓ พระองค์ข้างหลังนี้ ทรงผนวชอยู่จนตลอดพระชน-
มายุ แต่ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสมณศักดิ์อย่างใด

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๓ ส่วนการคณะ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว โปรดให้รวมพระอารามหลวง และวัดราษฎร์ในจังหวัด

กรุงเทพฯ ฯ โดยมากเข้าเป็นคณะ ๑ ต่างหากเรียกว่า คณะกลาง
 ชั้นในกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินวโรส แต่ยังเป็นกรมหมื่นนุชิต-
 ชินวโรส อธิบดีสงฆ์ วัดพระเชตุพน คณะใหญ่จึงเป็น ๔ คณะ
 คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรุณวาสี (ซึ่งยัง
 คงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ) มาแต่บัดนั้น และในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้
 ทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม มีความรู้เจริญขึ้นกว่า
 รัชกาลก่อน ๆ ประกอบด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ พระองค์เอาพระหฤทัย
 ใส่ในการศึกษารมวินัยในพระศาสนา มาก จนได้เสด็จเข้าแปล
 พระไตรปิฎกเป็นครั้งแรกที่ เจ้านายใน ราชตระกูลได้เป็น บาเรียนที่
 ปราบฎมาในพระราชพงศาวดาร และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น แต่
 วัดธรรมยุติกนิกายโดยมากอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
 จึงขึ้นในคณะกลาง ยังมีได้แยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าได้ทรงตั้งพระพุท
 โฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก ซึ่งเป็นพระบรมราชากรมวาจาจารย์
 เป็นสมเด็จพระราชาคณะพิเศษองค์ ๑ แต่เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่
 จนเป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ มีหลายพระองค์ ตั้งแต่พระ-

บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอชั้นเจ้าคณะรอง กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ และหม่อมเจ้ารอง ในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ซึ่งแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นบาเรียนอกองค์ ๑ ก็ได้เป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาในการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอาราม และทรงอุคหนุนแนะนำให้พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ช่วยกันสร้างและปฏิสังขรณ์พระอาราม เพื่อให้พระนครรัตนโกสินทร์สมบูรณ์ด้วยเจดีย์สถานเหมือนกับกรุงศรีอยุธยาเก่า วัดวาที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ ทุกวันนี้ ทั้งวัดหลวงและวัดราษฎร์เป็นวัดที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ จำนวนพระภิกษุสามเณรที่มีอยู่ในรัชกาลนี้ก็มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ แต่การที่จะบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้เป็นพระราชธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเล่าเรียนจึงเจริญมาก

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๔

ในปลายรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่งสังฆปริณายกวางทั้งที่สมเด็จพระสังฆราชและพระพนรัตน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแสดงพระราชดำริไว้ว่า จะทรงตั้งพระพิมลธรรม (อยู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ยังหาได้ทันทรงตั้งไม่ ก็เสด็จสวรรคต ๕ รัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่ ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสงฆนายกอื่น ๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นประธานแก่สงฆบริษัททั่วพระราชอาณาจักร ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อยู่) ๕ เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช นอกจากนั้นทรงตั้งพระธรรมอukum (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม เป็นสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้องค์ ๑ พระพุทธานุชาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสีองค์ ๑ ยก

พระพุทฺธโฆษาจารย์ (จิม) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระพุทฺธโฆษาจารย์ ที่เจ้าคณะกลาง มาอยู่วัดมหาธาตุองค์ ๑ ต่อมาทรงสถาปนา พระเกียรติยศ พระองค์เจ้าฤกษ์ ขึ้น เป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร ตำแหน่งอนุนายก รองแต่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ลงมาอีกพระองค์ ๑ ตำแหน่งพระราชกณะที่ไต่ยกขึ้น เป็นสมเด็จพระราชกณะในคราวนั้นจึงได้เป็นสมเด็จพระราชกณะต่อ ๆ มา

ที่ว่าสมเด็จเจ้าพระพุทฺธโฆษาจารย์ (จิม) เป็นเจ้าคณะกลางนั้น เพราะปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ เมื่อครั้งตั้งสมเด็จพระราชกณะคราวนั้นซึ่งจะเรียงไม่ได้ แต่ตามความที่ได้ทราบการบังคับบัญชาว่ากล่าวคณะกลาง เห็นจะอยู่แต่ที่วัดพระเชตุพน แม้เมื่อกรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว คณะกลางก็ยังขึ้นในพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ฯ มีฐานานุกรมพระอัฐิบังคับบัญชาว่ากล่าวตลอดมาจนรัชกาลที่ ๕ ส่วนคณะธรรมยุติกานั้น แม้ได้โปรดให้กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นใหญ่มาแต่แรกก็ยังคงขึ้นอยู่ในคณะกลาง ไม่ได้แยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหากตลอดรัชกาลที่ ๔

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๔ ที่มีแบบแผนแปลกขึ้นกับรัชกาลแต่ก่อน นอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือทรงตั้งทำเนียบราช

ทินนามสำหรับหม่อมเจ้าพระราชาคณะ คือหม่อมเจ้าศีลวราลังการ
เป็นต้น และราชทินนามหม่อมราชวงศ์^{๔๗}เป็นพระครู ราชทินนาม
พระราชาคณะตำแหน่งนามฉายาของพระภิกษุ เช่นพระอมรา-
ภิกขิต พระสังกัจจมนี เป็นต้น ก็เห็นจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปลดรองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ พระบรม
ราชอุปัชฌาจารย์ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยา-
ลงกรณ์ แม้ตำแหน่งฐานานุกศักดิ์คงอยู่ตามเดิม ควรเข้าใจว่าเทียบ
ที่มหาสังฆปริณายก เพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคต-
ญาณ แต่การคณะสงฆ์คงเป็นอย่างเดิมมาจนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔
เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับ
กรม เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส โปรดให้มีสมณศักดิ์เป็น
เจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกามีสมณศักดิ์ตำแหน่ง^{๕๕}ขึ้นเป็นครั้ง
แรก จึงควรเข้าใจว่า ตั้งคณะธรรมยุติกาในคราวนั้นเป็นครั้งแรก
ต่อมาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุต
มาภิเษก เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยา-

ลงกรณ^{๕๗}ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสมณศักดิ์
 เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร เหมือนกรมสมเด็จพระ
 ปริมาณ^{๕๘}ชิตินโรต (แต่เจ้ากรมพระยา^{๕๙} ครองกรมสมเด็จพระปรมา
 นุชิตินโรต^{๕๖}นั้น เจ้ากรมเป็นแต่พระ จึงได้ปรากฏพระนามเรียก
 กันต่อมาว่า สมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์) และทรง
 ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาคด้วย ในคราวนั้นโปรดให้
 เลื่อนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา) วัตรราชประดิษฐ์ ซึ่งเป็น
 พระบรมราชากรมวาจาจารย์^{๕๗}ขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
 เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือเหมือนอย่างสมเด็จพระอริยวงศ์ (อู่) ด้วย
 อีกพระองค์ ๑^{๕๘} ครองกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์สนพระ
 ชนม์แล้ว จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เป็น
 สมเด็จพระสังฆราชเต็มตามตำแหน่งสมณศักดิ์ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.
 ๒๔๓๖ และโปรดให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
 เป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาค ทรงฐานานุศักดิ์อย่างอนุปริณายก
 เหมือนกับที่กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้เคยทรงมาแต่ก่อน
 เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้จัดระเบียบคณะสงฆ์คราว ๑ คือ นอก
 จากคณะเหนือ คณะใต้ซึ่งคงอยู่ตามเดิม ให้แยกคณะกลางซึ่ง

^๕ชนพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสออกเป็นคนละ ๑ ต่าง
 หาก ให้สมเด็จพระพุทธาจารย์ [คือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุทธา-
 จารย์ (ทัต) ซึ่งเป็นอธิบดีตบแต่งพระเชตุพน] เป็นเจ้าคณะใหญ่
 คณะกลาง ยกตำแหน่งพระพรหมมุนี ซึ่งเสมอชั้นธรรมมาแต่ก่อน
^๕ขึ้นเป็นตำแหน่งหิรัญบัฏ เป็นเจ้าคณะรองคณะกลาง ^๕ตั้งตำแหน่ง
 เจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกา ให้มีราชทินนามจารึกในหิรัญบัฏว่า
 พระสาสนโสภณ ^๕ตั้งตำแหน่งพระอุปาษี (ซึ่งเป็นตำแหน่งพระราชา
 คณะสามัญแต่ครั้งกรุงเก่า) เดิมสร้อยว่า คุณปมาจารย์ เป็นเจ้า
 คณะรองฝ่ายอรัญวาสี โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า นามพระอุปาษี
 นั้นมีเกียรติยศสำคัญในพงศาวดาร ค้ำยันได้ไปประดิษฐานพระสงฆ์
 อุปาษีวงศ์ในลังกาทวีป นอกจากตำแหน่งชั้นสูงที่กล่าวมานี้ ได้
 โปรดให้จัดระเบียบพระราชาคณะผู้ใหญ่ คือ ชั้นธรรมตำแหน่ง
 เดิมคงมีแต่พระธรรมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก ยกตำแหน่งพระ
 ธรรมโกษา ซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ^๕ขึ้นเป็นชั้นธรรม
 ตำแหน่ง ๑ ^๕ตั้งตำแหน่งพระธรรมปาโมกข์ขึ้นใหม่อีกตำแหน่ง ๑
^๕ชั้นเทพ ตำแหน่งเดิมคงมีอยู่แต่ พระเทพกวี พระเทพโมลี
 พระเทพมุนี ทรงตั้งตำแหน่งพระเทพเมธี ^๕ขึ้นแทนตำแหน่ง
 พระโพธิวงศ์ ซึ่งเลื่อนขึ้นไปเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ^๕ชั้น

ราชแต่เดิมเป็นแต่พระราชาคณะสามัญ ^๕ ^๗ ^๘ เลื่อนชั้นเป็นชนพระราชาคณะผู้ใหญ่องแต่เทพลงมา คือ พระราชกวี พระราชโมตี พระราชมนั พระราชเมธี

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นว่า แต่เดิมเป็นตำแหน่งพระสังฆราชาน ^๕ มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ใช้นามว่า สังฆปาโมกข์ เทียบยศเท่าพระครูโดยมาก แม้บางเมืองถ้าทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะก็ใช้ราชทินนามตามสมณศักดิ์ในกรุงเทพฯ มีแปลกอยู่แต่เจ้าคณะใหญ่กรุงเก่าเป็นตำแหน่งพระธรรมราชามาแต่ครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเอาแบบในทำเนียบครั้งสุโขทัยมาตั้ง เพราะ กรุงเก่าเป็นราชธานีเดิม เหมือนกับกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเดิมในครั้งกรุงเก่า ส่วนพระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมือง และพระครูเจ้าคณะใหญ่ เมืองใดที่ไม่มี ราชทินนาม ประจำ ตำแหน่ง อยู่ในทำเนียบ ก็ไม่มีราชทินนามทั่วไปแทบทุกเมืองในรัชกาลที่ ๔

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เนื้อความตามพระราชบัญญัติในมาตรา ๓ ว่า ไม่เกี่ยวด้วยนิกายสงฆ์ กิจและลัทธิ เฉพาะในนิกายใด ให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไป

ความเดิม ในมาตรา ๔ ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะ
 ใหญ่ทั้ง ๔ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลาง
 และพระราชาคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้ง ๔ คณะนั้นเป็นพระมหา
 เณรที่ทรงปรึษาในการพระศาสนา และการปกครองสงฆมณฑล
 ทั่วไป ให้พระมหาเถรทั้ง ๘ ตำแหน่งนี้ประชุมกันเป็นเถรสมาคม
 ตัดสินกิจในส่วนพระศาสนาสิทธิ์ขาด ส่วนการปกครองสงฆบริษัท
 ได้จัดวางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มี
 เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด
 บังคับบัญชาสงฆมณฑล ในมณฑล ในเมือง และอำเภอ ตำบล
 ชนต่อกันโดยลำดับ และกำหนดหน้าที่อธิการวัด และกิจการที่
 จะรักษาประโยชน์ของพระศาสนาของสงฆบริษัท ตลอดจนของ
 พระอารามไว้โดยพิสดาร

ในพระราชบัญญัตินี้ ตามฐานานุกรมที่กำหนดไว้ เจ้า
 คณะมณฑลเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ ตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป
 คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑
 พระสังฆรักษ์ ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะเมือง
 เป็นพระราชาคณะหรือพระครู ตั้งฐานานุกรมได้ ๕ คือ พระปลัด
 ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา

๑ เจ้าคณะแขวง โดยปรกติมีสมณศักดิ์เป็นพระครู ตั้งฐานานุกรม
ได้ ๒ รูป คือ พระสมุห์รูป ๑ พระใบฎีการูป ๑ ถ้าได้รับ
พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนาม ตั้งฐานานุกรมตำแหน่งปลัด
ได้อีกรูป ๑ ในจังหวัดกรุงเทพฯ มีพระราชาคณะเป็นผู้กำกับ
แขวงและมีผู้ช่วยตามสมควร

อนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า
พระสงฆ์ในกายฝ่ายเหนือ คือ พระญวน พระจีน มีมากขึ้น จึง
พระราชทานสมณฐานันตรศักดิ์แก่พระซึ่งเป็นที่หัวหน้าทั้ง ๒ นิกาย
นั้น นิกายญวน ผู้เป็นที่หัวหน้าตำแหน่งเป็นพระครู รองลงมา
เป็นปลัด รองปลัด และผู้ช่วย สองตำแหน่งข้างหลังนี้เทียบ
ทำนองสมุห์ ใบฎีกา แต่พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนามทุก
ตำแหน่ง นิกายฝ่ายจีนหัวหน้าเป็นตำแหน่งพระอาจารย์ รอง
ลงมาเป็นผู้ช่วยมีสัญญาบัตร และราชทินนามเหมือนกัน พระสงฆ์
นิกายญวนและจีนนี้ เติมนิคมกระทำช้าย ภายหลังจึงย้ายมาชน
กระทรวงธรรมการในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน^(๑)

มาถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓

(๑) รัชกาลที่ ๖

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^(๑) โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหา-
สมณุตตมาภิเษก เลื่อนพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
วชิรญาณวโรรส พระบรมราชปิตุยาจารย์ชั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ
เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร และเป็นเจ้าคณะ
ใหญ่คณะธรรมยุติกาคับ และพระราชทานพระบรมราชานุญาต
ให้สมเด็จพระมหาสมณะ ทรงจัดระเบียบสมณศักดิ์ เมื่อ พ.ศ.
๒๔๕๕ เป็นต้น^๕ คือ แยกสมณศักดิ์อันเป็นฝ่ายฐานันดร คือ
ยศ และฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ออกเป็นข้างละแผนก

ส่วนฐานันดร จักลำดับดังนี้

๑. สมเด็จพระมหาสมณะ
๒. สมเด็จพระราชาคณะ
๓. พระราชาคณะ ชั้นที่^๕หรือชั้น^๕ พระอุปาสี^๕เข้าในชั้น^๕
๔. พระราชาคณะชั้นธรรม^๕
๕. พระราชาคณะชั้นเทพ^๕
๖. พระราชาคณะชั้นราช^๕

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗. พระราชาคณะชั้นสามัญ ^๕ ^๕ ^๕
 ทงฝ่ายบาเรียน ทงฝ่าย
 สมณะ ทงฝ่ายยก
๘. (ก) พระครู พักยอกพน ^๕
 เขียรบับเขียบ ^๕ ^๕
 ได้แก่สังฆปาโมกข์หัวเมือง
- (ข) พระครู พักพุดตาน ^๕
 พนก้ามะหยีบักชนเอก ^๕ ^๕
 ถือเอาพระครูมีนัตยภัก ^๕
 ๑๒ บาท เป็นเกณฑ์
- (ค) พระบาเรียน ๘ ประโยค
๙. (ก) พระครู พักพุดตาน ^๕
 พนก้ามะหยีบักชนโท ^๕ ^๕
 ถือเอาพระครูมีนัตยภัก ๘ ^๕
 บาท เป็นเกณฑ์
- (ข) พระบาเรียน ๘ ประโยค
๑๐. (ก) พระครู พักพุดตาน ^๕
 พนก้ามะหยีบักชนตรี ^๕ ^๕
 ถือเอาพระครูมีนัตยภัก ๖ ^๕
 บาท เป็นเกณฑ์
- (ข) พระบาเรียน ๗ ประโยค
๑๑. พระครู พักพุดตาน ^๕
 พนเขียรบับเขียบ ^๕
 ได้แก่เจ้าคณะรองหัวเมือง

๑๒. พระครู พัดพุดตาน
 ๕
 พนแพรเย็บ
 ได้แก่เจ้าคณะแขวง มีราช-
 ทินนาม
๑๓. (ก) พระครู พัดพุดตาน
 ๕
 พนสักหลาดปักชั้นเอก
 ได้แก่พระครูปลัด ไม่มีชื่อ
- (ข) พระบาเรียน ๖ ประโยค
๑๔. (ก) พระครู พัดพุดตาน
 ๕
 พนสักหลาดปักชั้นโท
 ได้แก่พระครูวินัยธร พระ-
 ครูวินัยธรรม
- (ข) พระบาเรียน ๕ ประโยค
๑๕. (ก) พระครู พัดพุดตาน
 ๕
 พนสักหลาดปักชั้นตรี
 ได้แก่พระครูคู่สวด
- (ข) พระบาเรียน ๔ ประโยค
๑๖. (ก) พระปลัด พัดพุดตาน
 ๕
 พนเย็บบัวเย็บ
 ได้แก่ปลัด ของพระราชา
 คณะสามัญทุกชั้น
- (ข) พระบาเรียน ๓ ประโยค
 ๒ ประโยค (รวมัญ)

๑๗. (ก) พระครู พัดหน้านาง
 ๕๒ พนัสกั๒ห๒ลา๒ค๒บ๒ก ได้แก่ พระครุรองคู้๒สว๒ค
 และพระครุ๒ตั้ง๒ข๒ม
- (ข) พระอาจารย์ พัด
 ๕๒ พน๒แพร๒บ๒ก๒เล๒อ๒ม ได้แก่พระครุ๒ผู้๒อุป๒การ๒โรง-
 ๒เรียน๒หนังสือ๒ไทย
๑๘. (ก) พระครู พัดหน้านาง
 ๕๒ พน๒อ๒ค๒ต๒ล๒ค๒เย๒็บ ได้แก่พระครุ๒เจ้า๒คณะ๒แขวง
 ๒ไม่มี๒ราช๒ทิน๒นาม และพระ-
 ๒ครุ๒สมุ๒ห๒์ พระครุ๒ใบ๒ฎีกา
- (ข) พระฐานานุกรมพัดหน้านาง
 ๕๒ พน๒อ๒ค๒ต๒ล๒ค๒เย๒็บ ได้แก่พระ๒สมุ๒ห๒์ พระ๒ใบ
 ๒ฎีกา
๑๙. (ก) พระฐานานุกรม ไม่มีพัดยศ ได้แก่พระ๒ฐานา๒นุกร๒ม๒ของ
 ๒พระ๒ครุ๒เจ้า๒คณะ๒หัว๒เมือง
- (ข) เจ้าอธิการ ได้ แก่ เจ้า คณะ หมว ค หัว
 ๒เมือง
- (ค) พระอุปัชฌายะ ได้ แก่พระ ๒อุ๒ปั๒ช๒ฌา๒ยะ๒ไม่๒มี
 ๒สม๒ณ๒ค๒ก๒ค๒อน

จังหวัดสมุทรสงคราม

ของ

สมชาย พุ่มสอาด

จังหวัดสมุทรสงคราม เป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย ตั้งอยู่ชายทะเล มีเนื้อที่ประมาณ ๓๙๘,๗๔๑ ตารางกิโลเมตร ทิศเหนือจดจังหวัดราชบุรี ทิศตะวันออกจดจังหวัดสมุทรสาคร ทิศใต้จดจังหวัดเพชรบุรี ทิศตะวันตกจดจังหวัดราชบุรี และจังหวัดเพชรบุรี ตัวจังหวัดสมุทรสงครามอยู่ห่างจากนครหลวง กรุงเทพมหานคร ประมาณ ๑๒๕ กิโลเมตร ถ้านับจากทางรถไฟ สายแม่กลองจะอยู่ห่างประมาณ ๖๓ กิโลเมตร จากทางน้ำประมาณ ๘๕ กิโลเมตร โดยมีศาลากลางจังหวัดตั้งอยู่ ณ ปากน้ำบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง ในท้องที่ตำบลแม่กลอง อำเภอเมืองสมุทรสงคราม

ภูมิประเทศของจังหวัดสมุทรสงคราม ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ไม่มีภูเขาหรือเกาะใด ๆ ลักษณะโดยทั่วไปคล้ายกับจังหวัดสมุทรสาคร และจังหวัดสมุทรปราการ แต่มีแม่น้ำลำคลองมากแห่งกว่า แม่น้ำสำคัญได้แก่แม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีความยาววัด

จากต้นน้ำถึงปลายน้ำประมาณ ๕๕๐ กิโลเมตร ต้นน้ำเกิดจากภูเขาห้วยวารีในอำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก ไหลผ่านตำบลแม่โกร ตำบลอุ้มผาง และตำบลแม่ละมั่ง จังหวัดตาก ไหลผ่านป่าดงและพื้นที่ภูเขาเป็นระยะทางยาว ๒๐๐ กิโลเมตร แล้วแบ่งแยกออกเป็น ๒ แคว คือลำน้ำแควน้อย และลำน้ำแควใหญ่ ลำน้ำแควใหญ่ไหลมาจากอำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี ส่วนแควน้อยไหลมาจากอำเภอไทรโยค โดยมีต้นน้ำเกิดจากภูเขาตะนาวศรี แล้วไหลมาบรรจบกันที่ตำบลปากแพรก หน้าจังหวัดกาญจนบุรี บริเวณตรงที่ลำน้ำบรรจบกันนี้เรียกว่า “ปากแพรก” และต่อจากนั้นก็เป็นที่เริ่มต้นของแม่น้ำ “แม่กลอง” ไหลผ่านไร่นาในท้องที่จังหวัดกาญจนบุรี ผ่านจังหวัดราชบุรีต่อไปจนถึงจังหวัดสมุทรสงคราม แล้วไหลลงสู่ทะเลในอ่าวไทยที่ตำบลคลองโคน อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม

พลเมืองจังหวัดสมุทรสงครามจัดว่าเป็นผู้ “อยู่ดีกินดี” และรักความสงบไม่แร้นแค้นเหมือนบางจังหวัดในประเทศไทย เพราะเป็นเมืองที่อุดมไปด้วยทรัพย์ในดินสินในน้ำ เนื่องจากอยู่ติดชายทะเล และมีลำคลองแยกจากแม่น้ำหลายแห่ง ดังนั้นอาชีพส่วนใหญ่ของประชาชนจึงหนักไปในด้านการประมง ทำนาเกลือ ทำ

ไร่ ทำสวนผลไม้ ผลไม้ที่มีชื่อของจังหวัดได้แก่ผลไม้ซึ่งมีรสดี จนถึงกับมีตลาดนัดเฉพาะหน้าดินจิ และงานวันดินจิ ซึ่งจะจัดให้มีขึ้นในราวเดือนเมษายนของทุกปีด้วย การทำนาข้าวมีบ้าง แต่ไม่มากนักเพราะดินไม่อำนวย การทำนาตาลมะพร้าว นอกจากนั้นก็มีการประกอบอาชีพอื่นอีกบ้าง แต่ทำกันเป็นส่วนน้อย

ปัจจุบัน การคมนาคมติดต่อภายในจังหวัดสมุทรสงคราม และกับจังหวัดอื่น ๆ จัดอยู่ในเกณฑ์ที่สะดวกมาก เพราะสามารถติดต่อได้หลายทาง คือ

๑. ทางรถไฟ มีรถไฟสายแม่กลองจากสถานีวงเวียนใหญ่ หรือที่ตลาดพลู นครหลวงกรุงเทพธนบุรี ถึงมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร แล้วลงเรือข้ามแม่น้ำท่าจีน ข้ามฟากไปต่อรถไฟ จนถึงจังหวัดสมุทรสงคราม

๒. ทางรถยนต์ ขึ้นรถยนต์ที่สถานีขนส่งสายใต้ สามแยกไฟฉาย นครหลวงกรุงเทพ ธนบุรี ไปตามถนนเพชรเกษม ผ่านจังหวัดนครปฐม จังหวัดราชบุรี ไปแยกที่กิโลเมตรที่ ๑๓๐ ตรงอำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี แล้วต่อไปจนถึงจังหวัดสมุทรสงคราม

๓. ทางเรือ เริ่มจากประตูน้ำภาษีเจริญ นครหลวง
 กรุงเทพ ฯ ธนบุรี ไปถึงประตูน้ำบางยาง ออกแม่น้ำนครชัยศรี
 จังหวัดนครปฐม แล้วไปเข้าประตูน้ำอ่างทอง เข้าคลองดำเนิน
 สะดวก ไปออกประตูน้ำบางนกแขวก จังหวัดราชบุรี จนถึงอำเภอบางคนที
 แล้วเข้าตัวจังหวัดสมุทรสงคราม หรือจะลงเรือจาก
 จังหวัดราชบุรีไปจนถึงตัวจังหวัดสมุทรสงครามที่เดียวกันก็ได้

๔. การติดต่อภายในจังหวัด เนื่องจากจังหวัดสมุทร
 สงคราม มีแม่น้ำแม่กลองไหลผ่านตัวจังหวัดและอำเภอ และมี
 คลองแยกจากแม่น้ำโดยทั่วไป ดังนั้นการคมนาคมติดต่อกับ
 อำเภอและตำบลต่าง ๆ จึงใช้เรือเป็นพาหนะเป็นส่วนใหญ่

ในด้านการปกครอง จังหวัดสมุทรสงคราม แบ่งการ
 ปกครองออกเป็น ๓ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองสมุทรสงคราม
๒. อำเภออัมพวา
๓. อำเภอบางคนที

แต่ละอำเภอแบ่งการปกครองออกเป็นตำบลดังนี้

๑. อำเภอเมืองสมุทรสงคราม แบ่งออกเป็น ๑๑ ตำบล
 (๑) ตำบลแม่กลอง

- (๒) ตำบลลาดใหญ่
- (๓) ตำบลบางแก้ว
- (๔) ตำบลบางขันแตก
- (๕) ตำบลท้ายหาด
- (๖) ตำบลแหลมใหญ่
- (๗) ตำบลคลองโคน
- (๘) ตำบลบ้านปรก
- (๙) ตำบลบางตะเคียน
- (๑๐) ตำบลคลองเขิน
- (๑๑) ตำบลบางจะเกร็ง

๒. อำเภออัมพวา แบ่งออกเป็น ๑๒ ตำบล

- (๑) ตำบลอัมพวา
- (๒) ตำบลบางช้าง
- (๓) ตำบลท่าคา
- (๔) ตำบลสวนหลวง
- (๕) ตำบลบางแค
- (๖) ตำบลบางนาสี
- (๗) ตำบลปลายโพรงพาง

- (๘) ตำบลแกวอ้อม
- (๙) ตำบลเหมืองใหม่
- (๑๐) ตำบลวัดประทัง
- (๑๑) ตำบลแพรกหน้าแดง
- (๑๒) ตำบลยี่สาน

๓. อำเภอบางคนที แบ่งออกเป็น ๑๒ ตำบล

- (๑) ตำบลกระตังงา
- (๒) ตำบลจอมปลวก
- (๓) ตำบลคอนมะโนรา
- (๔) ตำบลบางกระบือ
- (๕) ตำบลบางกุ้ง
- (๖) ตำบลบางคนที
- (๗) ตำบลบางนกแขวก
- (๘) ตำบลบางพรม
- (๙) ตำบลบางยี่รง
- (๑๐) ตำบลบางสะแก
- (๑๑) ตำบลยายแพง
- (๑๒) ตำบลโรงหีบ

ตำนานเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม เดิมเป็นแขวงหนึ่ง
 ของจังหวัดราชบุรี มีชื่อในสมัยนั้นว่า “สวนนอก” ครั้นต่อมา
 ในราวปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาติดต่อกับสมัยกรุงธนบุรี จึงได้แยก
 ออกจากจังหวัดราชบุรี เรียกว่า “เมืองแม่กลอง” ทั้งนี้ โดย
 อาศัยหลักฐานจากหนังสือเรื่อง “ลำดับราชินิกุลบางช้าง” ซึ่งมี
 อุทาหรณ์กล่าวว่า สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (สมเด็จพระอมรินทรา
 บรมราชินีในรัชกาลที่ ๑) ซึ่งเป็นพระบรมราชชนนีของพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระญาติวงศ์มีพระนิเวศน์
 สถานตั้งเดิมอยู่ ณ ตำบลอัมพวา (บางช้าง) อำเภออัมพวา จังหวัด
 สมุทรสงคราม

ย้อนกลับไป ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ แห่งกรุง
 ศรีอยุธยา จังหวัดสมุทรสงครามเป็นเมืองกำเนิดของบุคคลสำคัญ
 แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย เพราะสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี
 ทรงเป็นชาวสมุทรสงครามโดยกำเนิด มีพระนามเดิมว่า นาค
 ปรากฏว่า เป็นสตรีที่มีความงามเป็นเลิศในตำบลอัมพวาในสมัยนั้น
 ซึ่งลำดับสกุลของท่านนาคมีดังนี้

เดิมมีพี่น้อง ๒ คน คนพี่ชื่อพลาย คนน้องชื่อแสน นาย
 พลายมีบุตรธิดา ๖ คน คนแรกเป็นหญิง ชื่อสี นางสีมีสามีชื่อพร
 มีบุตรด้วยกัน ๑๐ คน คนที่ ๔ เป็นชาย ชื่อทอง ส่วนนายแสน
 น้องชายนายพลายมีภริยาชื่อ นกแก้ว มีบุตรธิดาด้วยกัน ๘ คน
 คนแรกเป็นหญิงชื่อ กี่ นางกี่ยี่มี สามี เกิดบุตรธิดาด้วยกัน ๓ คน
 คนที่ ๓ เป็นหญิง ชื่อสน

นายทองหลานชายนายพลาย (มีศักดิ์เป็นลูกพี่) ได้นางสน
 หลานนายแสน (มีศักดิ์เป็นลูกพี่น้อง) เป็นภริยา มีบุตรด้วยกัน
 รวม ๑๐ คน คนที่ ๔ มีนามว่า "นาค" ตระกูลของท่านนาค เป็น
 ตระกูลเศรษฐีแห่งบ้านอัมพวา เมืองสมุทรสงคราม กล่าวกันว่า
 ตระกูลท่านนาคได้สร้างวัดจุฬามณี ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า "วัด
 แม่ย่าทิพย์" ภายในบริเวณวัดมีต้นจันทน์ต้นใหญ่ มีอายุเก่าแก่
 ขึ้นอยู่เป็นหมู่ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรง
 พระราชสมภพ ณ ที่สวนจันทน์แห่งนี้

ปรากฏหลักฐานในเทศนาพระราชประวัติ พระนิพนธ์
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตอนหนึ่ง
 กล่าวว่า "กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชูปถัมภ์พระบาทสมเด็จพระ
 พุทธเลิศหล้านภาลัย ณ แขวงเมืองสมุทรสงคราม อัมพวาหิรัญยาน

ประเทศ ซึ่ง^๗เป็นมุลราชนิเวศมหาสถาน พระองค์^๘เป็นพระบรม
 ราชโอรส^๙ที่สี่ในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ สมเด็จพระ-
 พุทธยอกฟ้าจุฬาโลก ซึ่งกาลครั้งนั้นทรงดำรงพระยศตำแหน่ง
 หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอกฟ้า
 จุฬาโลก และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี จึงได้ควบคุมประชาชน
 ตามสมควร เร้นซ่อนอยู่ ณ สถานที่ควรจะพ้นภัยได้ เพราะฉะนั้น
 จึงมีคำเก่าเล่าสืบกันมาว่า กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้พา
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตั้งแต่เสด็จอยู่ ณ พระ-
 ครรภาศัยไป ณ สถานที่สมุทมนต์ทุกษชาติอันรก ซ่อนเร้นอยู่พ้น
 ภัยพิบัติศักรพุกามได้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา-
 ลัยเสด็จจากพระครรภาศัย พระราชประสูติสมัยมงคลกาลเป็น
 ระหว่างสยามมณฑลแบ่งเป็นหกส่วน

ท่านนาคพายุบุตรคนที่สี่หลบซ่อนเข้าศึกพม่า ตลอดมาจน
 กระทั่งไทยรบชนะพม่า ตั้งกรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง นายคัง
 ได้เข้ารับราชการ เป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอก
 ขวา จนถึงเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก จึงได้พายุบุตรและ
 ภรรยาอยู่อาศัยที่บ้านเดิมใต้วัดระฆังโฆสิตาราม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เสวยราชย์
สมบัติสืบต่อมา ได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราช-
ชนนี ตั้งพิธีเฉลิมพระนามเพิ่มพระเกียรติยศปรากฏว่า กรม
สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี โดยพระราชกตเวทิต์ธรรม”

แขวงอำเภอบางช้างเดิม ซึ่งภายหลังได้ยกเป็นจังหวัด
สมุทรสงคราม มีอาณาเขตแยกจากแขวงจังหวัดราชบุรีขึ้นไปตาม
ลำแม่น้ำแม่กลองทางฝั่งตะวันออกจรดคลองป่าช้าวัดบางพรหม ลัด
ติดต่อไปตามลำคลอง และลำประโดงสวนไปจนหนองน้ำคันที่
ตำบลคอนมะโนรา เป็นเขตจังหวัดราชบุรี และขนานลงไปจรด
ทะเลต่อกับจังหวัดสมุทรสาคร มีลำรางราชทะเลเป็นเขต ทาง
ฝั่งแม่น้ำแม่กลองตะวันตก แบ่งแยกจากจังหวัดราชบุรี ตั้งแต่
แม่น้ำแควอ้อม ฝั่งตะวันตกไปจรดคลองบางเชิงกราน ลัดคอเข้า
ไปตามลำคลอง และลำประโดงสวน จรดคลองวัดวันดาว วกลง
ทะเลที่คลองยี่สานเป็นเขตติดต่อกับจังหวัดราชบุรี เป็นบริเวณ
จังหวัดสมุทรสงคราม และแบ่งออกเป็นแขวง ๆ เหมือนกับแบ่ง
ตำบลในเวลานั้น ขึ้นตรงต่อผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งในสมัยนี้เรียกว่า
ผู้ว่าราชการเมือง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อได้จัดการบ้านเมืองตั้งเจ้าหน้าที่เรียบร้อยแล้ว จึงได้โอนจังหวัดสมุทรสงครามไปขึ้นสังกัดกรมท่า ปราภฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ว่า สถานที่ทำการของจังหวัดต่าง ๆ ในสมัยก่อนนั้น หาได้ตั้งเป็นหลักฐานแน่นอนคงปัจจุบันนี้ไม่ สดแต่ใครได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงประจำจังหวัดก็ไปตั้งจวนหรือมีบ้านเรือนอยู่ ณ ที่ใด ก็ตั้งศาลากลางชำระอรรถคดีขึ้นที่นั้น ไม่มีสถานที่เป็นของรัฐบาลเช่นในปัจจุบันนี้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จออกไปทำการสร้างบ่อมหินที่ปากคลองแม่ฉำแม่กลองฝั่งตะวันออก ต่อจากวัดเพชรสมุทรวรวิหาร (วัดบ้านแหลม) และสถานีรถไฟสายแม่กลองในปัจจุบันบ่อมหินหนึ่ง เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๑๐๙๔ (พ.ศ. ๒๓๗๕) ครั้นสร้างเสร็จแล้วโปรดพระราชทานนามว่า "บ่อมหินชาติชาติ"

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ปี พ.ศ. ๒๔๔๖-๒๔๔๗ ได้มีพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ โดยแบ่งแยกท้องที่ในเมือง

สมุทรสงครามออกเป็น ๓ อำเภอ คือ อำเภออัมพวา อำเภอ
 ลมทวน และอำเภอบางคนที่ อำเภออัมพวาตั้งที่ว่าการ ณ ที่ปาก
 คลองบางจาก ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ทางตะวันออก ณ ตำบล
 อัมพวา ตรงที่เป็นบ้านหลวงมหาศไทย (แต่ ณ บางช้าง) อำเภอ
 ลมทวนตั้งที่ว่าการ ณ ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ฝั่งตะวันออก ที่
 ตำบลกระดังงา ในที่คินวัคว้าง ได้ปากคลองบางคนที่ ซึ่งเดิม
 มีชื่อว่า อำเภอสีหมื่น ตั้งอยู่ปากคลองแพ่งพวง ในเขตอำเภอ
 ดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี และต่อมาภายหลังได้จัดตั้งอำเภอ
 เมืองที่ปากคลองลัดจวน ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ตำบลบ้านปรก
 อำเภอเมือง ตรงบ้านหลวงเมืองหล้า ณ บางช้าง

ต่อมาภายหลัง ได้ยุบอำเภอลมทวน แบ่งเอาเนื้อที่ไป
 รวมเข้ากับอำเภออัมพวา และอำเภอเมือง ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓

พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลได้จัดสร้างศาลากลางจังหวัดสมุทร
 สงครามเป็นครั้งแรก และที่ว่าการอำเภอเมืองขึ้นในที่ธรณีสงฆ์
 ของวัดใหญ่ ตำบลบ้านปรก (ปัจจุบันคือ ตำบลแม่กลอง) อำเภอ
 เมือง ริมฝั่งตะวันออกแม่น้ำแม่กลองในตอนกึ่งกลางระหว่างคลอง
 แม่กลองกับคลองลัดจวน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้จัดการปกครอง

ตามแบบกระทรวงในปัจจุบัน จึงได้โปรดให้ยกเมืองสมุทรสงคราม
มาชนกับกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๔๘ รัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้รื้อบ่อมหิมาตชาติ^๕
ตั้งเป็นสถานที่กองโรงเรียนพลทหารเรือที่ ๑ สำหรับฝึกทหารใหม่
ซึ่งได้เกณฑ์ชายฉกรรจ์ในเมือง สมุทรสงคราม จำนวน ๒ กองร้อย
ฝึกหัด ๑ ปี แล้วส่งเข้ากรุงเทพ ฯ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ สมัยรัชกาลที่ ๖ กระทรวง
ทหารเรือได้ยุบโรงเรียนพลทหารเรือที่ ๑ เสีย คงเกณฑ์ชายฉกรรจ์
เป็นทหารเรือส่งเข้าประจำการเป็นทหารเรือทางกรุงเทพ ฯ และ
กระทรวง ทหารเรือได้ ยกสถานที่ ตั้งโรงเรียน เดิมให้แก่ กระทรวง
มหาดไทย เพื่อไว้ใช้เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดสมุทรสงคราม
เพราะที่ตั้งศาลากลางเดิมถูกน้ำเซาะพัง แล้วย้ายศาลากลางจังหวัด
ซึ่งตั้งอยู่บริเวณที่คั่นธรณีสองช่องของวัดใหญ่ ตำบลบ้านปรก อำเภอ
เมือง ไปตั้งอยู่ ณ ที่เดิมของโรงเรียนพลทหารเรือที่ ๑ ในราวปี
พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดสมุทรสงครามมาจนกระ-
ทั่งในปัจจุบันนี้

โบราณวัตถุสถาน จังหวัดสมุทรสงครามเป็นจังหวัดหนึ่งใน
ในสมุทรทั้งสามของไทย ได้แก่ จังหวัดสมุทรปราการ จังหวัด

สมุทรสาคร และจังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ อันเป็นดินแดนที่ให้กำเนิดบุคคลสำคัญของไทย ดังนี้ สิ่งอนุสรณ์ต่าง ๆ จึงยังคงปรากฏอยู่มากมายหลายแห่ง สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญในอดีตของจังหวัดอย่างชัดเจน เพราะฉะนั้น ถ้าหากท่านมีโอกาสไปเที่ยวจังหวัดสมุทรสงครามแล้ว ควรจะสละเวลาไปชมโบราณวัตถุ และโบราณสถานต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

วัดใหญ่ เป็นวัดโบราณ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง อยู่ห่างจากวัดเพชรสมุทรวิหาร (วัดบ้านแหลม) ไปทางทิศเหนือราว ๕๐๐ เมตร ขึ้นอยู่ในท้องที่ตำบลแม่กลอง อำเภอเมืองสมุทรสงคราม เดิมมีชื่อว่า วัดเนินเค็มมี วัดใหญ่บ้านปรก และวัดใหญ่ ตามลำดับ เหตุที่ชื่อเค็มของวัดเป็น “เนินเค็มมี” นั้น กล่าวกันว่า พี่น้องสามคน ชื่อเนิน ชื่อเค็ม และชื่่อมี่ ได้รวมใจกันสร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เสร็จแล้วจึงตั้งชื่อวัดตามนามผู้สร้างว่า “วัดเนินเค็มมี” ต่อมาได้ชำรุดทรุดโทรม และปฏิสังขรณ์ใหม่ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

บริเวณที่ดินของวัดใหญ่ในปัจจุบัน มีพื้นที่เป็นเขตรวม
 สก ๗๒ ไร่ ๒ งาน ๒๘ วา เป็นบริเวณที่ตั้งวัด ๑๐ ไร่ ๓ งาน
 ๔๐ วา ซึ่งเดิมเป็นที่บ้านของจีนกุน หรือนายกุน เป็นบุตร
 คนที่ ๕ ของจีนกุง พ่อค้าเรือสำเภา มีบุตรธิดามาก ตั้งบ้าน
 เรือนอยู่ ณ ตำบลคลองโรงช้าง เหนือจังหวัดราชบุรีขึ้นไป

สมัยกรุงธนบุรี จีนกุนได้เข้ารับราชการมียศเป็น พระราช
 ประสิทธิ์ ได้ยกที่ดินของตนให้วัดใหญ่ ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า
 “วัดใหญ่บ้านปรก” ส่วนตัวท่านเข้ารับราชการในกรุงธนบุรี
 ตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ)

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เลื่อนเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ จางวาง
 กรมพระคลังสินค้า ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาพระคลัง เรียก
 ว่า “ท่านท่าเรือข้าง” และโปรดให้แต่งตั้งสำเภาไปค้าขายกับจีนอยู่
 เหนือ ๆ ครั้นต่อมาเมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ
 แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระคลัง (กุน) เลื่อน
 ขึ้นเป็น เจ้าพระยาวัดธานีเบศร์ ที่สมุหนายก และถึงอสัญกรรม
 ในสมัยรัชกาลที่ ๒

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้พระราชทานนามสกุลแก่ผู้สืบสายสกุล
 ของเจ้าพระยาวัดธานีเบศร์ (กุน) ว่า “รัตนกุล” ดังนั้น ท่านจึง
 เป็นต้นสกุล “รัตนกุล”

บุตรีคาของท่านมี จมื่นมหาเหล็ก (ทองอยู่) พระยาพิไชยสงคราม (สัควา) ต่อมาได้เป็น พระยารัตนาคมาตยพงศ์ภักดี ท้าววรจันทร์ (อ้อม) และพระเบญจวรรณ ต่อมาได้เป็น พระนิกรมณี ที่พระราชกณะ กรองวัดพระยาทำ ธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เชื้อสายของท่านที่สำคัญ คือ พระยารัตนกุลอดุลยภักดี (จำรัส รัตนกุล) สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี และมณฑลนครสวรรค์ (บางแห่งว่า ได้เป็นพระยามรินทร์ฯไชย)

ในหนังสือประวัติอภินิหารหลวงพ่อบ้านแหลม ของ เทพสุนทรสารทูล ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๓ หน้า ๖ กล่าวว่า วัดเนินเค็มมี (วัดใหญ่) สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาได้ทรุดโทรมไป ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุนรัตนกุล) ซึ่งเคยตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างวัดนี้จึงได้สร้างขึ้นใหม่ มีอุโบสถ ศาลาการเปรียญ และกุฏิสงฆ์ เป็นวัดใหญ่โตสวยงามมาก เพราะใช้ช่างหลวงสร้าง ประชาชนทั่วไปจึงเรียกว่า "วัดใหญ่" ต่อมาจนทุกวันนี้

สิ่งที่น่าสนใจภายในวัดใหญ่ก็คือ

พระอุโบสถ เป็นของมีมาแต่เดิม หน้าบันจำหลักลวดลายสวยงาม เป็นภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ พระอุโบสถหลังนี้

พระยามรินทรภุไชย (จ้าวส์ รัตนกุล) สมุหเทศาภิบาลมณฑล
ราชบุรี ได้ถวายไม้ซุงสักเป็นท่อน ๆ แก่ พระอธิการรูป รมสุโร
อดีตเจ้าอาวาสวัดใหญ่ เพื่อบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถครั้งหลัง
สุด ดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้

ศาลาการเปรียญ เป็นของมีมาแต่เดิม หน้าบันเป็นไม้
แกะสลักลวดลายรูปนารายณ์ทรงครุฑ กว้างประมาณ ๑๒ เมตร
ยาวประมาณ ๒๐ เมตร แต่ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ได้ซ่อมใหม่ เมื่อ
ครั้ง พระปลัดเจิม จนฺทโชโต เป็นเจ้าอาวาส ภายในศาลามี
บุษบกเล็กยอดมณฑปประดับกระจกอย่างสวยงาม กว้าง ๖๐ ซม.
ยาว ๖๐ ซม. สูง ๓ เมตร มีรูสำหรับใช้ไม้ส่อกเพื่อให้คนหาม
ไปได้สะดวก บุษบกนี้อาจใช้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุหรือ
พระพุทธรูปเพื่อเข้าขบวนแห่อย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นของมีมาแต่
เดิม ไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้นำมาถวายวัด

หอกลอง มีกลองโบราณอยู่ลูกหนึ่ง อยู่บนหอกลองของ
วัด ฝาศูนย์กลางหน้ากลอง ๙๒ ซม. ความยาวของกลอง ๑๒๒
ซม. กล่าวกันว่า พระศรีสวัสดิ์ เจ้าเมืองกาญจนบุรี นำมาถวาย
วัดใหญ่ หน้าหน้ากลองที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ เป็นของซ่อมใหม่เมื่อ

ปี พ.ศ. ๒๕๐๖

หลวงพ่อก่อนจันทน์ เป็นพระพุทธรูปทำด้วยไม้แกะสลัก
 ประทับยืน ปางห้ามญาติ สูงประมาณ ๑๕๐ ซม. พุทธลักษณะ
 เป็นพระทรงเครื่องแบบพระจักรพรรดิ ทรงภูษิตาภรณ์ และ
 ศีราภรณ์มหาพิชัยมงกุฏ จลองพระบาทเชิงงอน แต่แปลกกว่า
 พระพุทธรูปอื่นที่พระกรรณเล็กแบบทศนธรรมดา ไม่เหมือนพระ-
 กรรณของพระพุทธรูปทั่ว ๆ ไปที่มีกจะยาวลงมาเกือบจดพระอังสา
 ชายจีวรและเครื่องทรงลงรักปิดกระจกหมด ไม่ทราบประวัติว่าใคร
 เป็นผู้สร้าง และสร้างในปี พ.ศ. ไท เป็นของอยู่ในวัดนี้มาแต่เดิม
 หลวงพ่อก่อนจันทน์องค์นี้ เดิมประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ
 พระครูวินัยธรศิลป์ สุวรรณโชติ อดีตเจ้าอาวาสองค์ก่อน เห็น
 ไม่ปลอดภัย จึงได้นำไปเก็บรักษาไว้บนกุฏิ ซึ่งยังคงอยู่จนกระทั่ง
 ปัจจุบันนี้

อนุสาวรีย์หลักหิน ที่บริเวณหน้าศาลาการเปรียญมีหลัก
 หินสร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสก่ออิฐถือปูน กว้างยาวด้านละ ๑.๕๐
 ม. สูง ๓ เมตร กล่าวกันว่า พระอมรินทรภุชโย (จาร์ส รัตนกุล)
 สร้างขึ้นเพื่อไว้เป็นที่บรรจุอังคารของต้นสกุล "รัตนกุล" คือ เจ้า
 พระยารัตนาธิเบศร์ (กุน รัตนกุล) ยังคงปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ลำดับเจ้าอวาตวัดใหญ่ ตั้งแต่องค์แรกและองค์ต่อ ๆ มา
 ในสมัยที่สร้างวัดตอนต้นจะมีนามใด และมีที่รูปไม่มีหลักฐาน
 ปรากฏชัด แต่เท่าที่ปรากฏนามตามที่มีบันทึกไว้จนถึงปัจจุบันมี
 ดังนี้ คือ

๑. พระอธิการพุ่ม
๒. พระอธิการจิว
๓. พระอธิการโต
๔. พระอธิการธูป
๕. พระอธิการน้อม
๖. พระอธิการชุ่ม
๗. พระปลัดเจิม
๘. พระครูวินัยธรศิลาป
๙. พระคำ ปาสาทิโก รักษาการเจ้าอาวาส
๑๐. พระอธิการสนิท ภาทโก (องค์ปัจจุบัน)

วัดเพชรสมุทรวรวิหาร หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "วัด
 บ้านแหลม" เป็นพระอารามหลวงในหัวเมืองที่สำคัญวัดหนึ่งใน
 จังหวัดสมุทรสงคราม ตั้งอยู่ในตัวจังหวัดสมุทรสงคราม ตำบล
 แม่กลอง อำเภอเมือง เดิมมีชื่อว่า วัดศรีจำปา และวัดบ้าน-

แหลม ในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปโบราณอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งชาว
จังหวัดสมุทรสงครามนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เรียกกันว่า “หลวงพ่อ
บ้านแหลม” เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยทองแดง (ปิดทอง) ประ
ทับยืนอุ้มบาตร (บาตรเป็นของทำใหม่ เพราะขณะที่พบไม่มีบาตร)
สูง ๑๖๗ ซม. ตามประวัติกล่าวว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๐๗ มังมหาน
นรธา แม่ทัพพม่าได้ยกทัพมาตีเมืองทวายของไทย หยุตองจา
เจ้าเมืองทวายสู้ไม่ได้ จึงอพยพครอบครัวหนีไปเมืองมะริด มัง
มหานรธาจึงคุมทัพเรือ ๖๐ ลำ ยกไปที่เมืองมะริดได้โดยง่าย
หยุตองจากับกรมหมื่นเทพพิพิธ จึงพากันลงเรือหนีพม่าไปยังเมือง
กระบุรี มังมหานรธาได้ส่งให้กองทัพหน้าตามตีหยุตองจาต่อไป
ส่วนตัวเองยกไปที่เมืองตะนาวศรี ก็ได้และตั้งทัพรออยู่ที่นั่น
ฝ่ายกองทัพหน้าของพม่าเที่ยวตีจับต้อนผู้คนไปเป็น เชลยตลอดทาง
ที่ผ่าน ธิบทรพย์สมบัติ เผาบ้านเมืองเสียหายมากมาย ตั้งแต่
เมืองมะลิวัน เมืองกระบุรี เมืองระนอง เมืองชุมพร เมือง
ไชยา แล้วย้อนกลับไปตีเมืองปะทิว เมืองกำเนิคนพคุณ เมือง
คลองวาฬ เมืองกุย เมืองปราณ จนมาถึงเมืองเพชรบุรี ใน
ขณะเดียวกันนั้น กองทัพของพระยาตาก (สมเด็จพระเจ้าตากสิน

มหาราช) กับพระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งยกไปจากกรุงศรีอยุธยาไป
 ทัพรักษามืองเพชรบุรีไว้ได้ ทัพพม่าที่ยกเข้าตีเป็นแต่เพียงกองโจร
 ครั้นพบ ทัพสกัดของไทยเข้า ก็พากันถอยหนีไปเมืองตะนาวศรีทาง
 ค่านสิงขร

ขณะที่พม่ายกทัพลงมาถึงเมืองเพชรบุรีนั้น ราษฎรชาว
 บ้านแหลมที่อยู่บริเวณปากอ่าวเมืองเพชรบุรี (อำเภอบ้านแหลมใน
 บัจจุบัน) ได้พากันอพยพครอบครัวหนีไปตั้งทำมาหากิน ณ ผังใต้
 ของปากแม่น้ำแม่กลอง ใกล้ ๆ กับวัดศรีจำปา เรียกหมู่บ้านนี้ว่า
 “บ้านแหลม” ตามชื่อบ้านเดิมของตนในเมืองเพชรบุรี แล้ว
 ช่วยกันบูรณะวัดศรีจำปาซึ่งกำลังชำรุดทรุดโทรมให้ดีขึ้น และเรียก
 ชื่อวัดเสียใหม่ว่า “วัดบ้านแหลม” พวกบ้านแหลมส่วนใหญ่ทำ
 มาหาเลี้ยงชีพด้วยการจับสัตว์น้ำทะเล คราวหนึ่งได้ออกไปตีอวน
 ในอ่าวแม่กลอง ได้พระพุทธรูปตีอวนขึ้นมา ๒ องค์ องค์หนึ่ง
 เป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง จึงแบ่งให้ญาติของตนนำไปประดิษ-
 ฐานไว้ที่วัดเขาตะเครา จังหวัดเพชรบุรี ชาวบ้านเรียกว่า “หลวง
 พ่อวัดเขาตะเครา” ในนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ กล่าวถึง
 หลวงพ่อวัดเขาตะเคราว่า

“ไปครูหนึ่งถึงเขาตะเคราสวาท
มีอวาสวักความหาเถร

จะขึ้นไหว้พระสัมฤทธิ์พิษฐาน
เขานับถือลืออยู่แต่บุราณ
ไครบนบานพระรับช่วยคับริ้น”

ส่วนอีกองค์หนึ่ง เป็นพระพุทธรูปประทับยืนอุ้มบาตร
พวกบ้านแหลมอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถ วัดบ้าน
แหลม เรียกกันว่า “หลวงพ่อวัดบ้านแหลม”

ตำนานหลวงพ่อวัดบ้านแหลมนี้ กล่าวกันเป็นหลายกระ-
แสด้วยกัน ในหนังสือประวัติอภินิหารหลวงพ่อบ้านแหลม ของ
เทพ สุนทรสารทูล กล่าวว่า “ในกาลครั้งหนึ่งมีพี่น้องชาวเมือง
เหนือห้าคน บวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ได้สำเร็จ
เป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน มีฤทธิ์อำนาจทางจิตมาก ได้
พร้อมใจกันตั้งสัจอธิษฐานว่า เกิดมาชาตินี้จะขอบำเพ็ญบารมี
ช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ แม้ตายไปแล้วก็จะขอสร้างบารมี ช่วย
สัตว์โลกให้พ้นทุกข์ต่อไป กว่าที่จะถึงซึ่งพระนิพพาน ครั้นพระ-
อริยบุคคลทั้ง ๕ องค์นี้ดับขันธไปแล้ว ก็เข้าสถิตอยู่ในพระพุทธ-

รูป ๕ องค์ มีความปรารถนาจะช่วยทุกข์คนทางเมืองได้ จึงพากันแสดงฤทธิ์ให้ พระพุทธรูปทั้ง ๕ องค์นั้น ลอยน้ำมาทางใต้ตามแม่น้ำทั้ง ๕ สาย ชาวบ้านชาวเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำเห็นพระพุทธรูป ๕ องค์ลอยน้ำมา ก็พากันเลื่อมใส จึงพากันอาราธนาให้ขึ้นสถิตอยู่ตามวัดต่าง ๆ พระพุทธรูปองค์แรก ลอยน้ำไปตามแม่น้ำบางปะกง แล้วขึ้นสถิตอยู่ที่วัดโสธร เมืองแปะคร้ว (จังหวัดฉะเชิงเทรา) เรียกว่า หลวงพ่อโสธร องค์ที่สอง ลอยน้ำไปตามแม่น้ำนครชัยศรี ขึ้นสถิตที่วัดไร่ขิง เมืองนครชัยศรี (จังหวัดนครปฐม) เรียกว่า หลวงพ่อวัดไร่ขิง องค์ที่สาม ลอยน้ำไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วขึ้นสถิตอยู่ที่วัดบางพลี ปากน้ำเจ้าพระยา (จังหวัดสมุทรปราการ) เรียกว่า หลวงพ่อบางพลี องค์ที่สี่ ลอยน้ำไปตามแม่น้ำแม่กลอง ขึ้นสถิตอยู่ที่วัดบ้านแหลม เมืองแม่กลอง (จังหวัดสมุทรสงคราม) เรียกว่า หลวงพ่อวัดบ้านแหลม องค์ที่ห้า ลอยไปตามแม่น้ำเพชรบุรี แล้วขึ้นสถิตอยู่ที่วัดเขาตะเครา เมืองเพชรบุรี เรียกว่า หลวงพ่อวัดเขาตะเครา พระพุทธรูปทั้ง ๕ องค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองนั้น ๆ สืบมาจนทุกวันนี้

วัดบ้านแหลมนี้ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้ยกฐานะเป็นพระอารามในหัวเมือง มีชื่อตามทำเนียบว่า "วัดเพชรสมุทร

วรวินัย” นับเป็นวัดที่มีความสำคัญวัดหนึ่งในจังหวัดสมุทรสงคราม
มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

วัดอัมพวันเจติยาราม เป็นพระอารามหลวงในหัวเมือง
ตั้งอยู่เหนือปากคลองอัมพวา บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลอง
ในท้องที่ตำบลอัมพวา อำเภออัมพวา บริเวณวัดอัมพวันเจติยา-
รามนี้ เดิมเป็นพระนิวาสสถานขององค์พระปฐมวงศ์ (รัชกาลที่ ๑)
ทางราชินิกุล แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๐
ซึ่งเป็นบพทกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าชาติก พระบาทสมเด็จพระ-
พุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ได้ทรงพระราชสมภพ ณ ที่

ครั้นต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว สมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานา-
นารี พระราชชนนีของสมเด็จพระอรินทราธิบดี พระมเหสี ได้
ทรงอุทิศบริเวณพระนิวาสสถานเดิมให้เป็นสถานที่สร้างวัด เรียกว่า
“วัดอัมพวา” ตามชื่อคลองที่อยู่ด้านตะวันออกของวัด ต่อมา
ภายหลังจึงได้เปลี่ยนเป็น “วัดอัมพวันเจติยาราม”

ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ เสด็จสวรรคตแล้ว กล่าวกันว่า
รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ และโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
พระปรางค์ขึ้นองค์หนึ่ง แล้วอัญเชิญพระศรีวิังคารของรัชกาลที่ ๒
มาบรรจุไว้

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จวัดอัมพวัน
เจติยารามครั้งหนึ่ง ซึ่งปรากฏในพระราชหัตถเลขาเมื่อครั้งเสด็จ
ประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๒๕ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่
๕ ตอนหนึ่งว่า “ทรวคทรงพระอุโบสถเป็นอย่างดีแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เทือกวัดสุวรรณคदारาราม (จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา) แต่พระประธานเป็นอย่างวิคอรุณ (ธนบุรี)
แต่เศียรนาคพระเศียร น่าจะมีเหตุแตกพังอย่างไร ซ่อมขึ้นใหม่
ไม่เหมือนเก่า พระพักตร์เร็วกว่าพระองค์ และช้าเร็วกว่าพระ-
สาวกด้วย ซุ้มเสมาเป็นของรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระวิหาร และ
กุฏิใหม่ เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๓ พระปรารภมีระเบียบล้อม บานบน
ซึ่งแปลกไม่มีที่ไหนโตเท่านี้ ได้ออกเงินพระคลังข้างที่สำหรับ
ปฏิสังขรณ์อีก ๔๐๐๐ บาท และเรียไรได้บ้าง เห็นว่าวัดอัมพวัน
คงจะได้คิดให้เป็นคู่กับวัดสุวรรณคदारาราม จึงได้ทรงสร้างบาง
อย่างทุกรัฐบาล จะทงให้สาบสูญเสียเห็นจะไม่ควร---

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จขบวน
ประพาสต้น มาทอดพระเนตรวัดอัมพวันเจติยารามอีกครั้งหนึ่ง
ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นกล่าวว่า “เวลาเช้าเสด็จทอดพระ-
เนตรที่ว่าการเมือง (สมุทรสงคราม) แล้วเสด็จวัดอัมพวัน---

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จทอดพระกรฐินันต์ ณ วัดนี้ และทรงปลูกต้นไม้โพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งทางวัดเขียนคำบรรยายไว้ว่า “พระศรีมหาโพธิ์ (พุทธคยาอินเดีย) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงปลูก ๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๑” และทรงปลูกต้นไม้ชนิดอื่นอีกต้นหนึ่ง มีป้ายบรรยายไว้ว่า “ต้นไม้เป็นต้นไม้ประจำจังหวัด สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๙ ทรงปลูกแทนต้นเดิม ซึ่งอยู่ในบริเวณนิเวศสถานเดิมของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี”

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ พระอัมพวันเจติยารามณ์ พร้อมด้วยผู้มีจิตศรัทธา ได้ร่วมกันสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประดิษฐานไว้ภายในวัด ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นที่พระบรมราชสมภพ เป็นพระบรมรูปหล่อประทับยืนอยู่บนแท่นสูงตระหง่าน มีคำจารึกไว้ที่ฐานว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งราชวงศ์จักรี”

ภายในวัดอัมพวันเจติยารามณ์ มีโบราณวัตถุสถานที่น่าชมมากมายหลายแห่ง ทั้งบริเวณวัดก็ร่มเย็นน่าเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ

อย่างยิ่ง นับว่าเป็นวัดที่สำคัญในประวัติศาสตร์ทั้งในอดีต และ
ปัจจุบันได้วัดหนึ่งในจังหวัดสมุทรสงคราม

วัดค่ายแม่กลอง เป็นวัดโบราณ ตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอ
เมืองสมุทรสงคราม ในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ รัชกาลที่ ๓ ได้โปรด
ให้กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)
เป็นผู้อำนวยการสร้างบ็อมขึ้นที่ค่ายแม่กลอง เสร็จแล้วพระราช
ทานนามว่า “บ็อมพิฆาตข้าศึก” กล่าวกันว่า ผู้บังคับการบ็อม
มีนามว่า หลวงละม้ายแมนมือฝรั่ง ปลัดบ็อมมีนามว่า ชุนจ่มัง
แมนบัน เมื่อสร้างบ็อมตั้งกล่าวแล้ว ชาวบ้านจึงเรียกชื่อวัดค่าย
แม่กลองว่า “วัดหลังบ็อม” เพราะตั้งอยู่หลังบ็อมพิฆาตข้าศึก
ต่อมาภายหลังได้ทรุดโทรมและร้างไป จึงไปยุบรวมกับวัดบางแก้ว
ซึ่งอยู่ริมคลองบางแก้วลึกเข้าไปข้างใน ชาวบ้านเรียกว่า “วัด
บ็อมแก้ว” ปัจจุบัน บริเวณวัดค่ายแม่กลอง หรือวัดหลังบ็อม
เดิม คือ ที่ทำการเทศบาลเมืองสมุทรสงคราม และพระพุทธรูป
องค์ใหญ่ ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่ทำการเทศบาล ก็คือพระประ
ธานในพระอุโบสถวัดค่ายแม่กลองนั่นเอง วัดนี้จึงร้างไป คงเหลือ
แต่ชื่อ ที่ปรากฏอยู่ในความทรงจำของชาวจังหวัดสมุทรสงคราม
เท่านั้น

วัดเจริญสุขาราม เป็นพระอารามหลวงในหัวเมือง ตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอคนที ภายในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปโบราณปางมารวิชัย เป็นพระประธาน สร้างด้วยหินทรายแดง หน้าตักกว้าง ๓ ศอก ๑๑ นิ้ว ๑ กระเบียด สูงตั้งแต่ที่นั่งถึงจุฬา ๔ ศอก ๓ นิ้ว ชาวบ้าน เรียกกันว่า “คุณพ่อโต” ตามประวัติกล่าวว่า เดิมพระพุทธรูปองค์นี้ประดิษฐานอยู่ที่วัดหลุมดิน (วัดเก่า) ตำบลท่าแจ อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี ในสมัยนั้น พระอธิการอาจ อดีตเจ้าอาวาสวัดเจริญสุขาราม ได้ทำพิธีอัญเชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถหลังเก่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ครั้นต่อมาทางวัดได้สร้างพระอุโบสถหลังใหม่เสร็จแล้ว พระเมธีสมุทรเขต (เจียง วนุโณสโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดเจริญสุขาราม และรองเจ้าคณะจังหวัดสมุทรสงคราม (มรณภาพแล้ว) ได้ทำพิธีอัญเชิญไปประดิษฐานในพระอุโบสถหลังใหม่ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ ดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้

พระพุทธรูปองค์นี้ นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพสักการะของชาวจังหวัดสมุทรสงครามอย่างยิ่ง

วัดเขายี่สาร ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลยี่สาร อำเภออัมพวา ติดต่อกับเขาบางตะบูน อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี สิ่งที

น่าสนใจภายในวัดก็ได้แก่บานประตูพระอุโบสถ ทำด้วยไม้แกะสลักกลายอย่างสวยงาม กรมศิลปากรได้ส่งผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีไปตรวจดูแล้ว สันนิษฐานว่า เป็นบานประตูพระอุโบสถสมัยอยุธยา ครั้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ หรือ พระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พ.ศ. ๒๒๔๕-๒๒๕๒) หนึ่ง บานประตูดังกล่าวนี้ ได้มีผู้นำภาพถ่ายไปพิมพ์เป็นภาพหน้าปกหนังสือนิตยสารศิลปากร บานประตูนี้ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

วัดบางกะพ้อม ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลอัมพวา อำเภออัมพวา สิ่งที่น่าสนใจภายในวัดนี้ได้แก่วิหารจีน ซึ่งภายในมีภาพจิตรกรรมฝาผนังโบราณ เป็นภาพเขียนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วัดบางกะพ้อม นั้นนับว่า ชนเชื้อ ลอซา ในเรื่อง เครื่องราง ของขลังมาก เพราะเดิมเป็นที่สถิตของหลวงพ่อกง อดีตเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นผู้ที่ทรงคุณวุฒิในทางเครื่องรางของขลัง เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักเลงพระทั่วไป สันนิษฐานว่า หลวงพ่อกงปรากฏอยู่หลังวิหารจีน ซึ่งมีคำบรรยายไว้ว่า “แก่งเรือหลวงพ่อกงที่ใช้ทำกัจจราวจนท่านมรณะและเป็นแก่งบรรพทุกศัพท่าน ตั้งเป็นอนุสรณ์เมื่อ ๒๓ พ.ศ. ๒๕๑๐”

ค่ายบางกุ้ง อยู่ในท้องที่ตำบลบางกุ้ง อำเภอบางคนที ซึ่งแต่เดิมอยู่ในเขตของจังหวัดราชบุรี ในสมัยกรุงธนบุรี กองทัพพม่าได้ยกเข้ามาล้อมค่ายจีนบางกุ้ง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้โปรดให้จกกองทัพเรือจากกรุงธนบุรีมุ่งสู้ค่ายบางกุ้ง โดยยกทัพไปทางเมืองสมุทรสาคร และคลองสุนัขหอน พอถึงค่ายบางกุ้ง กองทัพไทยกับพม่าก็ได้เกิดปะทะกัน ปรากฏว่าทัพพม่าสู้ไม่ได้ แยกพ่ายหนีไป

ค่ายบางกุ้งดังกล่าว ปัจจุบัน คือ ตำบลบางกุ้ง อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม อยู่ริมแม่น้ำแม่กลองฝั่งตะวันตก แต่บัดนี้ ค่ายบางกุ้งได้ถูกราชฎรทำลายสูญหายไปหมดแล้ว ไม่เหลือหลักฐานแต่อย่างใด คงปรากฏแต่คูค่ายเพียงเล็กน้อย ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "คลองบ้านค่าย" มาจนทุกวันนี้

ประเพณี ในจังหวัดสมุทรสงครามมีประเพณีที่รู้จักกันดี ก็คือประเพณีชักพระ ซึ่งเริ่มแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ เรื่อยมาจนถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ โดยจัดกระบวนเรือแห่พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในจังหวัด ไปตามลำแม่น้ำ แล้ววกกลับมาที่วัด อัญเชิญพระพุทธรูปประดิษฐานไว้บนพลับพลาหรือศาลาหน้าวัด รุ่งขึ้นมีการบำเพ็ญกุศลถวายผ้าป่าแก่พระในวัด

แล้วมีการแข่งเรือประเภทต่าง ๆ เช่น เรือยาวแบบต่าง ๆ เรือหัวท้ายสำรับ เรือมาคยาว เรือเบ็คยาว แต่ละลำบรรจุนักพาย แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าสีสรรต่าง ๆ อย่างสวยงาม นั่งประจำเป็นคู่ ๆ มีคนหัวและคนถือท้ายเคียว บางลำมีชายล้วน หญิงล้วน หรือหญิงชายปนกัน การแข่งๆ ที่ละคู่ เรือที่ชนะจะต้องคว้าธงสีเหลืองที่ปักไว้บนท่อนหลักชัยให้ไต่ก่อน โดยคนที่อยู่หัวเรือจะเป็นผู้คว้าธง ถ้าเรือลำใดชนะ ทางวัดจะมอบรางวัลให้เป็นของตอบแทน

วัดที่มีประเพณีชักพระ วันแรม ๑ ค่ำ คือ วัดกลางเหนือ อำเภอบางคนที แรม ๒ ค่ำ วัดไทรโยค แรม ๓ ค่ำ วัดบางดี อำเภออัมพวา แรม ๔ ค่ำ วัดสวนหลวง แรม ๕ ค่ำ วัดพวงมาลัย อำเภอเมือง แรม ๖ ค่ำ วัดใหญ่ อำเภอเมือง แรม ๗ ค่ำ วัดเพชรสมุทรวรวิหาร อำเภอเมือง แรม ๘ ค่ำ วัดประทุม แรม ๙ ค่ำ วัดปากสมุทร แรม ๑๐ ค่ำ วัดบางจะเกร็ง แรม ๑๑ ค่ำ วัดมอญ แล้วย้อนกลับมาตามวัดในลำแม่น้ำแม่กลอง จนถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ประเพณีชักพระดังกล่าวนี้ ชาวจังหวัดสมุทรสงครามยังคงปฏิบัติกันอยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้

บุคคลในอดีต จังหวัดสมุทรสงคราม นับเป็นดินแดนที่
 ให้กำเนิดบุคคลสำคัญแห่งพระบรมราชวงศ์จักรี คือ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
 เพราะสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ซึ่งภายหลังทรงสถาปนาเป็น
 สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑ พระบรมราช
 ชนนี้ เป็นชาวอัมพวา จังหวัดสมุทรสงครามโดยกำเนิด มีนาม
 เดิมว่า “นาค” กล่าวกันว่า พระองค์ท่านเป็นหญิงสาวที่สวยงามที่สุด
 ในตำบลอัมพวาสมัยนั้น สิ่งอันสร้อยต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับรัชกาลที่ ๒
 และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี จึงปรากฏอยู่ ณ วัดอัมพวันเจติยา
 ราม ซึ่งเป็นพระนิวาสสถานเดิมมากมายหลายแห่ง ซึ่งแสดงให้เห็น
 เห็นว่าจังหวัดสมุทรสงคราม นับเป็นดินแดนแห่งประวัติศาสตร์
 ไทยได้แห่งหนึ่ง

นอกจากบุคคลสำคัญดังกล่าวแล้ว ยังมีบุคคลที่น่าสนใจ
 เป็นชาวเกรียวกราว นำชื่อเสียงของประเทศไทยให้เป็นที่รู้จักกัน
 ในทวีปยุโรป และอเมริกาในสมัยร้อยกว่าปีล่วงมาแล้ว เขาผู้นั้น
 คือ อิน-จัน ฝาแฝดนามกระเดื่องชนิดตัวติดกันของไทย ก็
 เป็นชาวสมุทรสงครามโดยกำเนิด เขาเกิดในตำบลแหลมใหญ่
 อำเภอเมืองสมุทรสงคราม ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ตรง

ข้ามวัดเพชรสมุทรวรวิหาร (วัดบ้านแหลม) การที่ชาวต่างประเทศ
รู้จักฝาแฝดอิน-จัน นี้เองที่เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ใหม่ในภาษา
อังกฤษขึ้นคำหนึ่ง คือ ถ้าเด็กที่เกิดมาแฝดชนิดตัวติดกัน อังกฤษ
จะเรียกว่า "Siamese Twins" จนทุกวันนี้

ปัจจุบัน ฝาแฝดอิน-จัน คู่นี้ เก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์
สถานแห่งชาติ พระนคร และในเวลานี้ ลูกหลานของอิน-จัน
ยังมีชีวิตอยู่ในประเทศสหรัฐอเมริกาอีกหลายคน ปรากฏว่ามีฐานะ
มั่นคง บรรดาคนไทยที่มีโอกาสเดินทางไปประเทศสหรัฐอเมริกา
มักจะไปเยี่ยมเยือนลูกหลานของนายอิน-จันอยู่เสมอ ๆ นับว่า
เป็นฝาแฝดไทยที่ชาวต่างประเทศรู้จักดีที่สุด

รายนามผู้อุปถัมภ์การพิมพ์หนังสือ

พ.ท. หลวงยุทธสารประสิทธิ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณวีรคม-คุณบรรจง โชติกพันธ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณชำนาญ แสงวนิช	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมบูรณ์ อัสเวสิน	๕๐๐ บาท
คุณประพนธ์ (บัว) วิมลไชยจิต	๕๐๐ บาท
นางเพ็ญ齡 พฤตพงศ์ และบุตร-ธิดา	๑,๐๐๐ บาท

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดชลบุรี

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์สามมิตร 51 ซอยทิพย์วาร บ้านหม้อ พระนคร
นางกิมเลขา สุวรรณประทีป ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2515

